

Şii-Sünnî İlişkileri ve Selefilik

Cemil HAKYEMEZ*

Özet

Modernleşme ve küreselleşmenin dünya üzerinde çok büyük etkilerinin tartışıldığı günümüzde, henüz çok fazla değişimin yaşanmadığı alanlardan birinin, Şii-Sünnî temelli mezhepsel yaklaşımlar olduğu söylenebilir. Bunun en önemli nedenlerinin birisi, hızla modernleşen Türk toplumu karşısında komşusu İran başta olmak üzere Müslüman Ortadoğu ülkelerinin hala daha küresel bağın içerisine girmemiş olmasıdır.

Aslında İran, Osmanlı modernleşmesinden bir hayli etkilenmiş ve bu doğrultuda ülkede meşrutiyet ilan edilmişti. Ancak Şii ulemanın toplum üzerindeki nüfuzu, söz konusu girişimlerin sekteye uğramasına neden olmuş ve İran İslam Devrimi'ne yol açan süreci başlatmıştır. Devrimin ileri gelenlerinin O günden buyana izlemiş oldukları siyasetle İran halkını küresel aktörlere karşı sürekli teyakkuzda tutmaları, onların modernleşmenin dışında kalmalarına neden olmaktadır. Bu durum bir taraftan İran Şii'lerinin geleneksel ortaçağ mezhep anlayışlarını devam ettirmelerine yol açarken diğer taraftan ise Ortadoğu'daki kadim çatışmaların tekrar alevlenmesine neden olmaktadır. Özellikle Irak'ın sürüklendiği iç savaşın en önemli araçlarından birinin, hala daha küreselleşmeye karşı durmayı söylem haline getiren İran modeli bir devlet yapılanmasının savunduğu din anlayışından kaynaklandığı rahatlıkla söylenebilir. Küresel güçlerin İran'a karşı sürekli tacizde bulunmaları, söz konusu politikalarını devam ettirmeleri yönünde onlara direnç kazandırmaktadır. Küreselleşen ve bu doğrultuda geleneksel din anlayışlarını revize etmeye çalışan Türk toplumu karşısında İran'ın ne zamana kadar böyle devam edeceği merak konusu. Ancak küresel işgalcilerin bu bölge üzerindeki hesapları devam ettiği sürece sağlıklı bir modernleşme ve küreselleşme sürecinin tecrübe edilemeyeceği rahatlıkla söylenebilir. Söz konusu durumun, mezhep temelli geleneksel çatışma politikalarının uzun bir süre daha Ortadoğu üzerinde etkisini hissettireceğini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Sünni, Şii, Modernizm, Küreselleşme, Sünni-Şii İlişkileri

Shia-Sunni Relations and Salafism

Abstract

It can be claimed that the approaches from the Shia and Sunni traditions are one of the areas that not much change experienced. One of the important reasons of this is that Iran and other Muslim Middle Eastern countries which are on the opposite of fast modernizing Turkish society have not become a part of global network.

In essence, Iran has affected from Ottoman modernisation and declared constitutional monarchy by this influence. However, Shia ulema attempts interrupted this modernisation attempt which leads Iran's Islamic Revolution. Iran's politics has a caution against global actors and modernisation. Politics held by frontiers of the revolution maintains Iranian people in alert position against global actors and this alert situation cause them to stay out of modernization. This approach leads to perpetuation of middle age sect understanding as well as exacerbation of conflicts in the Middle East. One of the important reasons of Iraq's civil war is the religious understanding which is similar to Iran Islamic State's. The ongoing harassment of the global forces against Iran is giving motivation to Iran to perpetuate their politics. It is an interesting question to ask to which point Iran will continue to follow this policy as long as the policies of global intruders. However, it is confident to say that continuing a healthy modernisation and globalisation will not be experienced sect-based. This analysis shows that the traditional conflicts would be influential on Middle East for a long period of time.

Keywords: Sunni, Shia, Modernization, Globalization, Sunni-Shia Relations

* Prof. Dr., Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi, e-posta: chyemez@gmail.com

Giriş

Modernleşme ve küreselleşmenin dünya üzerinde çok büyük etkilerinin tartışıldığı günümüzde, henüz çok fazla değişimin yaşanmadığı alanlardan birinin, Şîi-Sunnî temelli mezhepsel yaklaşımlar olduğu söylenebilir. Bunun en önemli nedenlerinin birisi, hızla modernleşen Türk toplumu karşısında komşusu İran başta olmak üzere Müslüman Ortadoğu ülkelerinin hala daha küresel bağın içerisine girmemiş olmasıdır.

Tarihte Türk-İran ilişkileri, komşu iki büyük devlet arasındaki rekabet ve çekişmenin mezhepsel söylem üzerinden kendini ifade ettiği bir yapı arz eder. Adı geçen iki devlet arasındaki bu ilişkinin temeli, İran'da Safevi Devleti'nin kurulması ve Şîiliği resmi mezhep olarak benimsemesiyle başlar.

Safevi Devleti'nin Şîiliği resmi mezhep olarak seçmesi, Osmanlı Devleti'ni de daha katı bir Sunnî devlet olma sürecine sokmuştur. Her iki devletin başta siyasi ve dini olmak üzere temel meselelerde mezhepsel aşırılığa kaçması, toplumlar arasında karşılıklı bağnazlık ve hoşgörüsüzlüğün artmasına yol açmıştır. On altıncı yüzyıldan itibaren başlayıp uzun süre devam eden bu süreç, on sekizinci asırdan itibaren değişmeye başlamıştır. Bu dönemde Batılı devletlerin hem Osmanlı hem de İran toprakları üzerindeki istila girişimleri, iki toplumu ister istemez yakınlaştırmaya zorlamıştır. İslam birliği politikalarıyla siyasal boyut kazanan bazı hareketler, beraberinde, başta Şîilik-Sunnîlik olmak üzere mezhepler arasında yaklaşma ve mezhepler üstü düşünme şeklinde birtakım girişimleri de getirmiştir.

Karşılıklı ilişkiler daha yumuşak bir zemin üzerinde devam ederken yirminci yüzyılın başlarında Türkiye ve İran ulus devletleri ile birtakım bölgesel monarşiler kurulmuş ve başta devletlerarası ilişkiler olmak üzere mezhepsel söylemler geri plana itilmiştir. Ancak bu yüzyılın sonlarına doğru özellikle 1979 İran Devrimi'yle birlikte İran'ın Şîiliği yayma girişimleri, tekrar mezhepsel söylemlerin öne çıkmasına neden olmuştur.

Aslında İran, Osmanlı modernleşmesinden bir hayli etkilenmiş ve bu doğrultuda ülkede meşrutiyet ilan edilmişti. Ancak Şîi ulemanın toplum üzerindeki nüfuzu, söz konusu girişimlerin sekteye uğramasına neden olmuş ve İran İslam Devrimi'ne yol açan süreci başlatmıştır. Devrimin ileri gelenlerinin O günden buyana izlemiş oldukları siyasetle İran halkını küresel aktörlere karşı sürekli teyakkuzda tutmaları, onların modernleşmenin dışında kalmalarına neden olmaktadır. Bu durum bir taraftan İran Şîilerinin geleneksel ortaçağ mezhep anlayışlarını devam ettirmelerine yol açarken diğer taraftan ise Ortadoğu'daki kadim çatışmaların tekrar alevlenmesine neden olmaktadır. Özellikle Irak'ın sürüklendiği iç savaşın en önemli araçlarından birinin, hala daha küreselleşmeye karşı durmayı söylem haline getiren İran modeli bir devlet yapılanmasının savunduğu din anlayışından kaynaklandığı rahatlıkla söylenebilir. Küresel güçlerin İran'a karşı sürekli tacizde bulunmaları, söz konusu politikalarını devam ettirmeleri yönünde onlara direnç kazandırmaktadır. Küreselleşen ve bu

doğrultuda geleneksel din anlayışlarını revize etmeye çalışan Türk toplumu karşısında İran'ın ne zamana kadar böyle devam edeceği merak konusu. Ancak küresel işgalcilerin bu bölge üzerindeki hesapları devam ettiği sürece sağlıklı bir modernleşme ve küreselleşme sürecinin tecrübe edilemeyeceği rahatlıkla söylenebilir. Söz konusu durumun, mezhep temelli geleneksel çatışma politikalarının uzun bir süre daha Ortadoğu üzerinde etkisini hissettireceğini göstermektedir.

Sünnî-Şîî İlişkilerinin Târihî Arkaplâmı

Sünnî-Şîî ilişkilerinin tarihi, İslâm tarihinin ilk dönemlerine, yani Şîa'nın bir mezhep olarak ilk ortaya çıkmaya başladığı zamana kadar gider. Sekizinci yüzyılın ilk çeyreğinde gündeme gelen birtakım Şîî iddialar, zaman içerisinde itikat boyutunun öne çıktığı bir yapıya doğru evrilerek dokuzuncu yüzyılın başlarına gelindiğinde Hz. Ali ve Fâtüma soyundan bazı önemli kişileri "Allah ve Peygamber'in nas ve tâyiniyle, bir önceki imâmın da vasiyetiyle imâm kabul eden" bir inanca dönüşmüştür.

Şîa'nın Hz. Ali ve onun soyundan bazı kişileri imâm kabul eden bir yapı olarak öne çıkması, onun, Emevîler'den itibaren başlayıp Abbâsîler ile devam eden târihî süreç içerisinde söz konusu yönetimlerle bir şekilde sorun yaşayan muhâlif grupları kendi etrafında toplayarak büyük bir mezhep yumağına dönüşmesine yol açmıştır. Yani Şîa, tâbiri câizse bir nevi Müslümanların ana muhalefet partisi olmuştur. Dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren İslâm dünyasında başlayan yoğun telif faaliyetlerine paralel olarak Şîîler de kendi literatürlerini oluşturmuşlardır. Başta imâmet temelli itikadî eserler olmak üzere Hadis, Fıkıh ve Tefsir gibi alanlarda özgün çalışmalar ortaya koymuşlardır.

İslâm düşüncesinin özgün eserlerinin yazıldığı en önemli zaman dilimlerinden birisi, Abbâsî hükümdarı Hârûn Reşîd'in iktidarından itibaren başlayıp Halife Mütevekkil'in zamanına kadar devam eden süreçtir. Hârûn Reşîd'in entelektüel vezirleri Bermekîler'in katkıları sayesinde son derece özgür bir ortamda yapılan bilimsel tartışmalar, kısa bir fasıladan sonra Halife Me'mûn döneminde tekrar büyük bir hızla devam etmiş ve bu süreç Mütevekkil'in iktidarında son bulmuştur. Söz konusu dönem içerisinde yapılan felsefî çeviriler ve beraberinde gelen kelâmî tartışmalar; Mu'tezilî, Şîî ve Sünnî mezheplerin kelâmî temellerinin atılmasına yol açmıştır. Artık İslâm düşüncesi bu sayede, rakipleri olan Hristiyanlık ve Mecûsîlik gibi diğer büyük dinlerle rekabet edebilecek güçlü bir teolojik yapıya kavuşmuş oldu.

Dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında mezhep yapılarının oturduğu ve farklılıkların artık belirginleştiği bir dönemde, dönemin Abbâsî yönetiminin farklılıklara imkân tanıyan siyâseti, hattâ Halife Me'mûn'un başlattığı "Mihne" politikasıyla bunu bir baskı aracı haline dönüştürmesi, mevalinin gayretleriyle oluşmaya başlayan kelâmî düşüncüyü başından itibaren bir sapma ve bozulma olarak gören bir kısım Arap tebaayı bir hayli rahatsız etmiştir. Onların bu memnuniyetsizlikleri zamanla hilâfetin siyâsal seyrini etkilemiş ve nihâyetinde

Halife Mütevekkil döneminde bu politikalara son verilmek zorunda kalınmıştır. Artık oluşan yeni siyâsetle birlikte Ashâbü'l-Hadîs'in her yönüyle öne çıkartıldığı bir döneme girilmiş oldu.

Ashâbü'l-Hadîs'in iktidara gelip yıldızının parlaması, gidişatın seyrini değiştirerek, ciddî bir paradigma değişimine yol açmıştır. O zamana kadar hem bastırılmışlığın, hem de rakipleri olarak gördükleri kesimlerin güçlü teolojik yapılarına cevap üretememenin vermiş olduğu psikolojik hal, onlarda saldırganlığa dönüşmüştür. Zâten kelâm, münâzara vb. bilimsel tartışmalar da yasaklanmıştır. Bilimsel etkinliklerin olmadığı yerde tartışmalar ister istemez sokağa kaymıştır. Günümüz siyasal tâbiriyle "militan muhafazakârlık" olarak da tanımlayabileceğimiz onların bu hâlet-i rûhiyesi, başta Şîiler olmak üzere diğer grupları da etkileyerek başkent Bağdad gibi kozmopolit şehirleri, taşlı sopalı kavgaların yaşandığı mekânlara dönüştürmüştür.

İtikadî İslâm Mezhepleri'nin kurumsal bir yapıya kavuşmasıyla birlikte, siyâsetin, mezhep eksenli bir yapıya dönüşmesi kaçınılmazdır. Nihâyetinde mezhepler, dönemin siyâsî partileri olarak da düşünülebilir. Şîiliğin, Sünnî mezheplerden farklı bir yapıda geniş tabanlı bir harekete dönüşmesi, onu, siyasal iktidarlar tarafından dikkate alınması gereken en önemli politik aktörlerden biri haline getirmiştir. Bu yüzden Müslüman devletlerin siyâseti, Abbâsîlerin ilk hükümdarlarından olan Hârûn Reşid'den itibaren bir şekilde Şîilerle bağlantılı olmuştur. Halife Me'mun, Şîilerin imâm kabul ettiği Ali er-Rızâyı kendisinden sonra veliaht tâyin etmek zorunda kalmıştır. Mütevekkil ise, diğer politikalarına uygun bir şekilde bir taraftan Kelâm'ı yasaklarken, diğer taraftan da Şîilere yönelik sıkı tedbirler almıştır. Abbâsîler, aldıkları tüm tedbirlere rağmen başta Ashâbü'l-Hadîs'in en aşırıları olan Hanbelîler olmak üzere onların Şîilerle olan çatışmaları bir türlü durulamamıştır.

Fatımîlerin Kuzey Afrika'da bir Şîi hilâfet kurmaları, Şîa açısından bir rahatlama sağladıysa da nihâyetinde söz konusu devlet İsmâilî Şîilere ait bir idareydi. İmâmîyye veya İsnâaşeriyye Şîileri ise, Abbâsî hilâfetinin merkezi Irak ile Horasan gibi doğu bölgelerinde varlıklarını gayri memnun unsurlar olarak devam ettirmişlerdir. Tüm bunların da etkisi sonucunda Abbâsîlerin zayıflamaya başlaması ve Büveyhîlerin hilâfetin fiili kontrolünü ellerine almaları, Şîiler için bir rahatlama ve karşı saldırılara sebebiyet vermiştir. Fakat gazları alındıktan sonra Büveyhîler de mezhepler arasında dengeli politikalar izlemeye çalışmışlardır.

Fatımîlerin Kahire'de Ezher medresesini kurarak orada yetiştirdikleri dâileri doğuya doğru göndermeleri ve oralarda İsmâilîliği yaymaya çalışmaları, bu faaliyetler neticesinde Hasan Sabbâh'ın Alamut'ta bir Şîi İsmâilî devlet kurması, dengeleri yeniden sarsmıştır. Alamut İsmâilîleri ortamı çok germiş ve bu yüzden Selçuklular, daha katı Sünnî politikalar uygulamaya yönelmişlerdir. Abbâsîlerin hilâfet bölgesinde fiili yönetimi elinde bulunduran Büveyhîler'in yerine hâkimiyet kuran Selçuklular, Sünnî hilâfetin korunmasını kendi temel amaçları olarak belirlemişlerdir. Tuğrul Bey'den sonra sultan olan Alparslan, Nizâmülmülk'ü vezir yaparak, onun aracılığıyla Ezher'e karşılık Nizâmiye medreselerini kurdurmuştur.

Sünnî-Şîî ilişkileri Selçuklular devrinde bu şekilde devam ederken sonraki bir diğer önemli aşama, Moğol istilâsıyla birlikte başlamıştır. 13. Yüzyılın ortalarında Moğolların Abbâsî hilâfet topraklarını işgal etmesi neticesinde Selçuklular da dağılmış ve bu dönemde Hülâgû'ya danışmanlık yapan Allâme Hillî ve Nasîruddîn et-Tûsî gibi Şîî âlimler sayesinde Şîilere avantajlar sağlayan politikalar izlenmiştir. Fakat Moğol Hükümdarı Ebû Said'in Sünnîliği kabulüyle birlikte tekrar eskiye dönmüştür.

Irak ve Horasan bölgeleri bir taraftan Moğol işgalinin sancılarını atlatmaya çalışırken diğer taraftan da Anadolu'ya göçen kavimler sayesinde, ileride Sünnîliği müdafaa edecek yeni siyâsî yapılanmalar meydana gelmiştir. Bu süreç içerisinde Şîîliğin İran bölgesinde her geçen gün güçlendiği söylenebilir. Bölgede yaşanan kaos ve bu boşluktan yararlanan sufi benzeri oluşumlar, ileride Şîileşecek bölgenin habercileri olmuşlardır. Neticede 14. Asrın ortalarında Sünnîler arasında kurulan Erdebil Tekkesi'nin zaman içerisinde birtakım Şîî unsurları benimsemesi ve hemen öncesinde de Kübreviyye'nin Şîileşmesi, Şîî Safevî Devleti'nin kurulmasına kapı aralamıştır. Zâten 1501'de Safevî Devleti'nin kurulmasıyla birlikte Şîilik resmî devlet mezhebi haline gelmiş ve artık günümüze kadar devam edecek Şîî İran'ı bu şekilde oluşmaya başlamıştır.

İran'da Şîîliğin resmî mezhep olarak kabul edilmesi ve iki devlet arasındaki mücadele, temelde Sünnî olan Osmanlı Devletini, gevşek bir yapıdan Râfîzî (Şîî) karşıtlığı üzerine bina edilmiş daha katı Sünnî bir yapıya dönüştürmüştür. Artık Osmanlılar kendilerini Sünnî hilâfetin yegâne savunucuları olarak görmeye başlamışlardır.

Safevîlerin kuruluş aşaması, kendini ispatlama süreci olduğu için mezhepçilik adına karşılıklı kıyımlara sahne olmuştur. Fakat zamanla sınırlar belirginleşmiş, ortalık da sakinleşmiştir. Zâten Safevî Devleti de 1736'da yıkılmıştır. Fakat Şîilik artık İran coğrafyasıyla özdeşleşmeye başladığı için sonraki yönetimler de bu doğrultuda hareket etmişlerdir. Safevî Devleti'ne son verip kendi iktidarını oluşturan Nâdir Şâh, o zamana kadar denenmeyen bir süreci başlatmıştır; Sünnîler ile Şîileri uzaklaştırmıştır. O, büyük halife olarak gördüğü Osmanlı Devleti'ne Caferîliği beşinci mezhep olarak kabul ettirip tartışmalara ve iki mezhep arasındaki çatışmaya güya son verecekti.

Nâdir Şâh'ın Caferîliği beşinci Sünnî mezhep olarak kabul ettirip Şîiler ile Sünnîleri uzlaştırma arayışı, iyi niyetlerle düşünülmüş bir öneriydi. Bununla birlikte tek bir tarafın siyâsî bir kararı olarak kaldığı için¹ somut bir başarıya ulaşamamıştır. Ulemâdan küçük bir kısmı hariç tutulursa gerek İran'daki hiyerarşik dini yapı, gerekse Osmanlı bürokrasisi, henüz geleneksel mezhep kalıplarını aşacak seviyede değildi. Önceden fikrî temelleri atılmayan böyle bir uygulama kalıcı sonuçlar vermemiştir. Osmanlı ulemâsından Koca Râgıb Mehmed

¹ Şehbenderzâde Ahmed Hilmi, *İslâm Tarihi*, (I-II), tahk. Mümin Çelik, Doğan Güneş Yayınları, İstanbul 1971, s. 501.

Paşa gibi olumlu yönde görüş bildiren istisnâî kişilerin çabaları da yetersiz kalmıştır.²

Sünnîlik ile Şiîliği uzlaştırma girişimlerinin ilk olarak Nâdir Şâh tarafından denemesi elbette tesadüf değildir. Bilindiği üzere 18. yüzyılın başları, Müslüman devletlerin Rusya ve Batı ülkelerine karşı ilk toprak kayıplarının yaşandığı yıllar olmuştur. Müslümanların artık etraflarında ciddî bir rakipleri olmadan kendi içlerinde sorumsuzca ve şımarıkça mücadele etmeleri imkansız hale gelmiştir. Koca Râgıb Mehmed Paşa'nın da ifade ettiği gibi; her iki ülke açısından da benzer tehditleri oluşturan Rusya'ya karşı Osmanlı ile İran arasında en azından husumetin ortadan kalkması önemliydi. Zira Rusya, 1768–1774'te Osmanlı Devleti'ne yaptığı benzerini, 1804–1813 yılları arasında Kaçarlar İran'ına yapmış ve pek çok açıdan geri kalmış bu iki devlete büyük zararlar vermiştir.³ Rusların tâcizlerini gittikçe daha fazla hisseden İran, kendisine benzer sıkıntıları yaşayan Osmanlı Devleti'ne; Hıristiyan Ruslara karşı ortak mücadele önerileri sunmaya başlamıştır. Bundan dolayı bölgenin söz konusu iki büyük Müslüman devleti, 19. asırda başlayan ittifak arayışlarını daha da sıklaştırmışlardır. Müslüman topraklarının işgaline tepki olarak da Müslümanlar arasında, özellikle bu yüzyılın ortalarına doğru "İttihâd-ı İslâm" düşüncesi oluşmaya başlamıştır.⁴

Modernleşme Hareketleri ve Sünnî-Şiî İlişkileri

19. yüzyıl, İslâm dünyasındaki modernleşme hareketlerinin çok yoğun yaşandığı bir dönemdir. Bu asrın son dönemlerine damgasını vuran Osmanlı hükümdarı Sultan II. Abdülhamid, uygulamaya çalıştığı İslâm Birliği politikası çerçevesinde hem kendi toprakları olan Irak'ta yaşayan Şiîleri yanında tutmak hem de işgallerle mücadele ve değişim konularında benzeri kaderi paylaşan İran'la iyi ilişkiler kurmak istiyordu. Bunun için 1892 yılında Cemâleddîn Afgânî'yi İstanbul'a dâvet etmiş ve birlikte hızlı bir şekilde faaliyetlere girişmişlerdir.

Cemâleddîn Afgânî, oluşturulan ekiple birlikte İslâm dünyasının değişik bölgelerindeki önde gelen kişilere mektuplar yazmışlardır. Bu mektuplardan bir kısmı da Irak'taki Şiî âlimlere gönderilmiştir. Karşılığında müspet cevaplar alınmış

² Yapılan görüşmeler ve karşılıklı yazılan mektuplar, Koca Râgıb Mehmed Paşa tarafından kaydedilmiştir. bk. Koca Râgıb Mehmed Paşa, *Tahkik ve Tevfik*, haz. Ahmet Zeki İzgören, Kitabevi, İstanbul 2003, vr. 197-a vd. Koca Râgıb Mehmed Paşa, Sultan I. Mahmud'un emri üzerine, sulh görüşmeleriyle ilgili 1149(1736)da kaleme aldığı tahmin edilen *Tahkik ve Tevfik* adlı eserinde, Şiîlerle Sünnîler arasındaki ihtilâfların ortadan kalkmasını, hattâ daha da ileri giderek her iki toplumun tek bir devlet olarak birleşmesine katkı sağlamasını samimiyetle istemiştir. bk. Koca Râgıb Mehmed Paşa, *Tahkik ve Tevfik*, vr. 175-b.

³ İran'ın Rusya'ya karşı kaybettiği savaşlar ve bunların sonucunda imzalamak zorunda kaldığı Gülistan ve Türkmençay antlaşmaları, İran tarihinin en acı ve alçaltıcı dönemlerinden biridir. Ülkenin en verimli toprakları olan Güney Kafkasya, Gürcistan ve Ermenistan bölgeleri ile Hazar Denizi ve burada yer alan ticari öneme haiz limanlar, bu antlaşmalarla birlikte Rusya'ya terk edilmiştir. bk. Yılmaz Karadeniz, *İran'da Sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanı (1795–1925)*, İstanbul 2006, s. 118.

⁴ Geniş bilgi için bk. Cemil Hakyemez, *Osmanlı İran İlişkileri ve Sünnî-Şiî İttifakı*, Kitapyayinevi, İstanbul 2014.

ve çeşitli düzeylerde müspet ilişkiler yaşanmıştır. Fakat Osmanlı Devleti, hem Rusya ve İran'ın baskısı, hem de İngilizlerle ile irtibata geçmelerinden dolayı 1904 yılından itibaren Irak Şii'leriyle olan bağıını kopartmış, hattâ onların birtakım politik faaliyetlerine yasaklama getirmiştir. Zira Irak Şii'leri, bir taraftan İran'ın içişlerine daha fazla karışarak Rusya yanlısı başbakanı düşürmüş ve Orta Asya Şii'lerini de kıskırtmaya başlamış, diğer taraftan da İran üzerinde nüfuz mücadelesinde Ruslar ile çatışan İngilizlere yakınlaşmışlardır.⁵

Osmanlı yönetimi İran'la ve Irak'taki Şii'lerle resmî anlamda bu tür karşılıklı yakınlaşma arayışları içerisindeyken en ciddî etkileşimlerin, gayr-i resmî birtakım faaliyetler sonucunda gerçekleştiğini görüyoruz. Yani bu dönemde Sünnîler ile Şii'ler arasındaki asıl yakınlaşmalar, sivil birtakım girişimler neticesinde ve özellikle de meşrûtiyetçilerin karşılıklı kültürel ilişkileri sayesinde olmuştur. Bir kısım İran'lı aydının İstanbul'a gelerek Nâmık Kemâl, Şinâsi vb. Yeni Osmanlılarla birlikte görüşmeleri ve *Ahter* gibi gazetelerin bu yönde yaptıkları yayınlar, İran'daki meşrûtiyet hareketlerine ivme kazandırmıştır. Yine bu çerçevede *Tanin* gibi Genç Türklere ait gazeteler, Haziran 1908'den başlayıp Temmuz 1909'a kadar devam eden karşı devrim sürecinde İran anayasal devrimine destek vermişlerdir.⁶

Resmî ve gayri resmî yönde her iki kesim arasında yakınlaşma ve etkileşimler bu şekilde devam ederken Irak'taki Şii'ler de bundan uzak kalmamış, ilişkiler de ister istemez farklı bir boyuta taşınmıştır. 1908 yılında İkinci Meşrûtiyet'in ilânıyla birlikte özellikle Irak'ın bazı bölgelerindeki Şii çocuklar devlet okullarına gitmeye zorlanmıştır. Aslında o zamana kadar Osmanlı Devleti, Şia'yı karşıt bir grup olarak gördüğü ve bu yüzden de Irak'ta kendi topraklarında yaşayan Şii'leri aslî unsur olarak kabul etmediği için onları resmi görevlerden uzak tutmaktaydı.⁷

Hem yabancı işgaller, hem bu çerçevede gelişen İttihâd-ı İslâm siyâseti, hem de meşrûtiyet hareketleri sayesinde oluşan yakınlaşma, Osmanlı yönetimi ile Irak'taki Şii'ler arasında birtakım müspet sonuçlara da yol açmıştır. Bölgedeki Şii merciler, her ne kadar Osmanlı'yı meşrû İslâm devleti olarak görmeseler de, oluşan yakınlaşmanın da etkisiyle olsa gerektir, ehven-i şer kabilinden İngilizlere karşı onların yanında cihâd için çağrıda bulunmuşlardır⁸. Bölgedeki birtakım Şii gruplar, 1920'de Irak'ta İngiliz mandasına karşı da aynı tepkiyi göstererek Sünnîler ile birlikte hareket etmişlerdir.⁹ Bununla birlikte, yaşanan tüm bu olumlu gelişmelere rağmen işlerin tamamen yolunda gittiği de söylenemez. Meselâ, Mayıs 1915-Mayıs 1916 arasında Kerbelâ, Necef ve Hille'de meydana gelen birtakım olaylar, ilişkileri

⁵ Gökhan Çetinsaya, "Osmanlı Irak'ında Şii-Sünnî İlişkileri: II. Abdülhamid Dönemi (1890-1908)", *Osmanlı Devleti'nde Din ve Vicdan Hürriyeti*, ed. Azmi Özcan, İstanbul 2000, ss. 144-145.

⁶ *Tanin*, no. 4, Haziran 1908, İstanbul Atatürk Kütüphanesi.

⁷ Ali el-Verdî, *Lemahât ictimâ'iyye min tarîhi'l-Irakî'l-hadîs*, (I-VI), Kufan 1991, c.III, s.263; Ahmed el-Kâtib, "Şia ve Modernizm, Direnişten Bilinçli Açılıma", çev. Yaşar Daşkiran, *İslâmîyât*, VII/4, 152.

⁸ Said es-Samerraî, *et-Taifiyye fi'l-Irak: el-vâkı ve'l-hâl, Müessesetü'l-Fecr*, Londra, 1993, s.53; Ziya Abbas, *Irak'ta Şii Merciliği'nin Siyasi Rolü*, Önsöz Yayıncılık, İstanbul 2013, s. 118.

⁹ Hamid İnâyet, *Çağdaş İslâmî Siyasi Düşünce*, çev. Yusuf Ziya, Yöneliş Yayınları, İstanbul 1995, ss. 82-83.

tekrar sorunlu hale getirmiştir. Zira Osmanlılar, Şuaybe'de aldıkları mağlûbiyetin sorumlusu olarak Şiî ulemâyı görmekteydi.¹⁰

Aslında Irak'ta yaşayan Şiî aşiretler yekpâre bir yapıya sahip olmadıkları için zaman zaman birbirlerinden bağımsız hareket edebiliyorlardı. Özellikle kırsal kesimde yaşayan Şiî grupları bir arada tutan asıl bağ Şiîlik değil, aşiret ilişkileriydi. Şiî aşiretlerin önemli bir bölümü, Nəcəf'teki Şiî ulemâdan ziyade, birlikte oldukları seyyidlere bağlıydılar.¹¹ Gerek bu gruplar, gerekse Kerbelâ, Nəcəf ve Kâzımeyn gibi şehirlerde meskûn din adamı aileleri arasında da ciddî anlamda rekabet vardı. Müçtehitlerin taraftarları arasında sokak kavgalarına varacak derecede tartışmalar yaşanmaktaydı.¹²

Tüm bunları da göz önünde bulundurduğumuzda, İslâm Birliği siyâsetinin, 1908 yılına gelene kadar, yani 30 yıllık bir dönemde istenen hedefine ulaşamadığı¹³ ve Müslüman topluluklar arasında ciddî anlamda bir kültürel alışveriş imkânı oluşturamadığı, bununla birlikte¹⁴ her iki kesim arasında özellikle meşrûtiyet hareketi sayesinde bir yakınlaşma ve etkileşime katkı sağladığı rahatlıkla ifade edilebilir. Dönemin söz konusu meşrûtiyetçilerin en önemli özelliği, Şiîlik ve Sünnîlik gibi mezhepsel kimliklerin öne çıkarılmasına karşı çıkıp "İslâm" üst kimliğine vurgu yapmalarıydı.

Neticede, Müslümanlar arasında 19. asrın ikinci yarısından itibaren çoğalmaya başlayan modernist eğilimlerin, Şiîler ile Sünnîler arasındaki duvarların yıkılmasına yarayacak bazı oluşumlara neden olduğu açıktır.¹⁵ Bu doğrultuda dini bağlılığın yerine ulus-devlet anlayışının ortaya çıkması, mezhepsel tartışmaların hafifleyip, çatışmaların etnik kimliklere doğru kaymasına yol açmıştır.

I. Dünya Savaşı Sonrası Durum

Osmanlı'da ve İran'da ortaya çıkan modernleşme hareketleri, yukarıda ifade ettiğim birtakım sebeplerden dolayı farklı mezhep mensupları arasında ciddî birtakım yakınlaşmalara yol açarken, I. Dünya Savaşı'yla birlikte gidişatın seyir değiştirdiği görülmektedir. Savaş sonucunda Osmanlı ve Kaçar hânedânlıkları yıkılmış, yerlerine Türkiye ve İran ulus devletleri kurulmuştur. Hilâfetin kaldırılmasıyla birlikte Türkiye'nin İslâm Birliği iddiası kalmamış, İran'da ise ulemânın saf dışı edildiği bir süreç yaşanmıştır. İngilizlerin kontrolüne giren Irak ise, Osmanlı'dan koptuğu gibi bölgedeki Şiî ulemânın İran bağlantısı pek

¹⁰ Abdülhalim er-Ruhaymî, *Tarihü'l-hareketi'l-İslâmiyye fî'l-Irak 1900-1924*, Dârü'l-âlemiyye li't-Tibaa ve'n-Neşr, Beyrut 1985, s. 174; Ziya Abbas, *Irak'ta Şiî Merciliği'nin Siyasî Rolü*, s. 123.

¹¹ Hana Batatu, "Iraq's Shi'a: Their Political Role and the Process of Their Integration into Society", *Islamic Impulse*, ed. B.F. Stowasser, Washington 1986, s. 204; Faleh A. Cabbar, *Irak'ta Şiî Hareketi ve Direniş*, Türkçesi: Hikmet Halis, İstanbul 2004, s. 79-81.

¹² Ali el-Verdü, *Lemahât ictimâ'iyye min tarihî'l-Irakî'l-hadis*, (I-VI), Kufan 1991, I, 21-22; Faleh A. Cabbar, *Irak'ta Şiî Hareketi ve Direniş*, s. 81.

¹³ Metin Hülagü, (İngiliz Gizli Belgelerine Göre Milli Mücadelede İslâmcılık ve Turancılık) *İslâm Birliği ve Mustafa Kemal*, Timaş Yayınları, İstanbul 2008, s. 158.

¹⁴ İlber Ortaylı, *Gelenekten Geleceğe*, Alkım Yayınevi, İstanbul 2007, s. 21.

¹⁵ krş. Hamid İnâyet, *Çağdaş İslâmi Siyasî Düşünce*, s. 80-81.

kalmamıştır. Savaşta alınan yenilgi, Sünnî ve Şîî tüm kesimlerin ümmet ideallerini yok etmiştir. Irak, Osmanlı ve İran'ın devreden çıkarılmasından sonra İngilizlerin serbestçe hareket ettiği bir bölge haline gelmiştir. Zâten öncesinde, Irak'taki bir kısım Şîî ulemâyı maaşa bağlamak gibi bazı politikaları sayesinde altyapıyı hazırlamışlardı.

İngilizler, Fars asıllı Şîî müctehidlerin kendilerine ve monarşiye karşı çıkmalarına engel olmak için 1924 yılından itibaren Irak'ta modern yurttaşlık fikrini işlemeye başlamışlardı.¹⁶ Onların kontrolünde Şîîler ile Sünnîlerin ortak eseri olarak oluşturulmaya çalışılan Irak milliyetçiliğinin veya "Irak Ulusu" dürtüsünün oluşmasında özellikle Necef'in Şîî ulemâsının önemli desteği olmuştur.¹⁷ Fakat zaman içerisinde hem siyâsî iktidarların hem de Sünnî halkın, aslen oranın yerli Araplarından olan Irak Şîîlerini, oraya göç eden İran asıllı yabancı kişiler olarak düşünerek,¹⁸ onlara yönetimde yeterince katılım hakkı vermedikleri görülmüştür. Bu durum, dışlanan tarafın içerisinde yer alan çoğu Şîî gencin, merkezi iktidarlar karşısında dünyada hızla yaygınlaşan sol hareketlere destek vermesine yol açmıştır.

Irak'ta 1930 yılında kurulan Komünist Partisi, 1950li yıllara gelinceye kadar çoğunluğu Şîî gençlerden oluşan kesimlerin desteğiyle büyümüştür. Durumdan endişelenen Şîî ulemâ, gençleri sosyal erozyondan korumak amacıyla harekete geçerek, Âyetullah Muhsin el-Hakîm ve Muhammed Bâkır es-Sadr gibilerin öncülüğünde 1957'de İslâmî Dâvâ Partisi'ni kurmuşlardır. 1960 yılında verdikleri bir fetvâyla da Komünist Partisi'ne katılımı haram sayarak yasaklamışlardır. Bu olay Şîîler arasında oldukça etkili olmuş ve komünizmin gençler arasındaki popülaritesi azalmıştır.¹⁹

İslâmî Dâvâ Partisi gibi son dönem Irak İslâmî hareketlerinden en önemlisinin kuruculuğunu yapmış Şîî lider Muhammed Bakır es-Sadr (ö. 1980), faaliyetlerinde mezhepçiliği öne çıkartmamıştır. Meselâ onun, Sünnî idarecilerin yerine Şîîleri getirme şeklinde herhangi bir amaç peşinde koştuğu görülmemiştir.²⁰

Dünyada gelişen Komünizm ideolojisinin Müslüman gençler arasında da rağbet görmesi sadece Şîîler için değil, aynı zamanda Sünnî din adamları için de endişe kaynağı olmuştur. Zâten paylaşacak iktidarları kalmayan birtakım Sünnî ve Şîî din adamları, belki de ortak düşman olarak gördükleri sol karşıtlığının da etkisiyle tekrar bir araya gelmek için Mısır'da bir girişim başlatmışlardır. Bu şekilde Sünnî-Şîî yakınlaşma çalışmaları, Osmanlı'nın son dönemlerindeki İttihâd-ı İslâm faaliyetlerinin sona ermesinden yaklaşık yarım asır sonra bu hareketle birlikte tekrar başlamış oldu.

¹⁶ Faleh A. Cabbar, *Irak'ta Şîî Hareketi ve Direniş*, s. 89.

¹⁷ Faleh A. Cabbar, *Irak'ta Şîî Hareketi ve Direniş*, s. 375.

¹⁸ Said es-Samerrâi, *et-Taifîyye fi'l-Irak: el-vâkî ve'l-hâl*, Müessesetü'l-Fecr, Londra 1993, s. 50; Ziya Abbas, *Irak'ta Şîî Merciliği'nin Siyasî Rolü*, s. 178.

¹⁹ Muharrem Akoğlu, "Irak'ta Şîî Varlığı", *Ortadoğu'nun Geleceği Açısından Şîî-Sünnî İlişkileri*, ed. Mesut Okumuş – Cemil Hakyemez, Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, Çorum 2014, s. 263.

²⁰ Joyce N. Wiley, *Irak Şîîleri*, çev. Ekin Yayınları, İstanbul ts., s. 13.

Ehl-i Sünnet ile Şîa'yı birbirine yakınlaştırmak gayesiyle "Dârü't-Takrîb" adıyla kurulan bu müessese, Mısırda 1945 yılında oluşturulmuştur. Iraklı Şiî âlim Kâşifü'l-Gitâ, Şiî-Sunnî yakınlaşmasına katkıda bulunmak amacıyla 1953 yılında Mısır'ın geçici başkanı Muhammed Necib'le yazışmalara başlamıştır. Zâten bu amaçla daha önce Mısır'a pek çok kere ziyarette bulunmuştu.²¹ Fakat adı geçen "takrîb hareketi", özellikle Şiî âlimlerin, kendi mezhebî görüşlerini yayma gayreti içerisinde oldukları gerekçesiyle dağılmaya başlamış ve yaklaşık 30 yıllık bir faaliyetten sonra yıkılmıştır.²² Bununla birlikte Dârü't-Takrîb müessesesinin oluşumu çerçevesinde Şîa'ya yönelik çok önemli bir fetvâ, Şubat 1959 yılında Ezher Üniversitesi rektörü Şeyh Mahmud Şeltût tarafından verilmiştir. Mahmud Şeltût, kurumun dergisinde yer alan fetvâsında, İmâmiyye ya da İsnâaşeriyye mezhebinin hükümlerine göre amel etmenin câiz olduğunu, mezhepsel taassuptan kaçınılması gerektiğini ifade etmiştir. Onun Şiî fikhının öğretilmesine yönelik böyle bir fetvâ vermesi, Şiî-Sunnî diyaloguna yönelik önemli bir adımdır.²³ Şiîliğin yetkili bir Sunnî âlim tarafından hak mezhep olarak kabul edilmesi muhtemelen bir ilkti.

Yine Irak'ta İhvân-i Müslimîn hareketinden etkilenerek Necef'te bir grup Şiî'nin kurduğu Sazmân-ı Fedayân-ı İslâm (İslâm Fedâileri Teşkilâtı), Şiîlerle Sunnîler arasında birliğin sağlanmasını ana hedefleri olarak göstermişlerdir. Onlar, bu doğrultuda İmam Gazzâlî ve Seyyid Kutub'un eserlerini Farsça'ya çevirmişlerdir. Ancak onların silahlı mücadeleye varan bu tür faaliyetleri, önemli Şiî din adamları arasında destek bulmamıştır.²⁴

İslâm dünyasının bir kısmında bunlar yaşanırken I. Dünya Savaşı sonrası oluşturulan yapay devletlerden birisi olan Lübnan'da 1975 yılında patlak veren iç savaş, bölgedeki farklı gruplar ve mezhepler arası birliktelikleri asgarî düzeye indirmiş, canlarını korumak isteyen insanlar mezhepsel veya cemaatsel aidiyetlere sığınmışlardır. Bu durum ister istemez mezhep çatışmalarının artmasına yol açmıştır²⁵, dolayısıyla da, oluşturulmaya çalışılan yakınlaşma gayretlerine tersi yönde etki etmiştir.

I. Dünya Savaşı sonrası dönemde Sunnî-Şiî ilişkileri açısından sayabileceğimiz önemli bir etken de Vehhâbilik ve Suud Devleti faktörüdür. Zâten Vehhâbilik ve Suud, 18. Asırdan beri bölgedeki mezhepsel denge açısından sıkıntı oluşturmaya başlamıştır. Abdülaziz İbn Suud'un, Ocak 1927'de İhvân liderleri, Necid'deki kabile reisleri ve önde gelen Vehhâbî ulemâyla bir toplantı yapması ve vardıkları sonuç, onların kendi topraklarındaki Şiîlere bakışını yansıtmaktaydı. Burada Ahsâ ve Katif'te yaşayan Şiîlerle ilgili aldıkları kararların bir kısmı şöyledir:

²¹ Muhammed Hüseyin Kâşifü'l-Gita, *el-Musîlî'l-Ulyâ fi'l-İslâm lâ fi Bahamdun*, Beyrut 1980, s. 123; Faleh A. Cabbar, *Irak'ta Şiî Hareketi ve Direniş*, s. 160.

²² Geniş bilgi için bk. İlyas Üzüm, "Sunnî-Şiî Yakınlaşması: Dârü't-Takrîb Tecrübesi", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 1998, sy. 2, s. 171-185.

²³ Hamid İnâyet, *Çağdaş İslâmî Siyasi Düşünce*, s. 92-93.

²⁴ Seyyid Muhammed Ali Hüseyinzâde, *İslâm-i Siyasi Der İran*, İntişârât-ı Dânişgah-ı Müfid, Kum 1386, s. 175.; M. Serkan Taflıoğlu, *Huneynî (İran İslâm Devrimi)*, Ankara 2010, s. 114-115.

²⁵ John L. Esposito, *İslâm Tehdidi Efsanesi*, Ufuk Kitapları, İstanbul 2002, s. 255.

a-Şiilerin Vehhâbî İslâm'ı kabul etmeleri için eğitimin tüm imkânları kullanılacaktır.

b-Şiilerin, Aşura Merasimi benzeri bid'at uygulamalarına kesinlikle izin verilmeyecektir.

c-Şiilerin ziyaretgâhları yıkılacak, Kerbelâ ve Necef'e seyahat edemeyeceklerdir.

d-Şiiler, beş vakit namazı camilerde Sünnîlerle birlikte kılacaklardır.

e-Irak'taki göçebe Şiî aşiretler, hayvanlarını Necid bölgesinde otlatamayacaklardır.

f-Bu kararları uygulamak istemeyen Şiiler ülke dışına sürülecektir.²⁶

Görünürde Şiileri bir hayli zora sokacak bu yasaklara karşın Abdülaziz İbn Suud, Vehhâbî ulemânın baskısıyla aldıkları bu kararları uygulamada pek istekli davranmamıştır. Zâten Suud yönetimi, Hicaz'ın kendi idarelerine girmesinden itibaren bölgenin geleneksel Osmanlı kurumsal yapısı ve Hac dolayısıyla oluşan heterojen kozmopolit nüfus vb. etkenler sayesinde ister istemez değişmiştir.²⁷ Bu yüzden de Vehhâbî ulemâyla araları açılmaya başlamıştır. Bunun en ciddî belirtisi de Cuheyman el-Uteybî ve arkadaşlarının Kâbe Baskını'nda ortaya çıkmıştır.

1979 yılındaki Kâbe Baskını'nın baş aktörü Cuheyman el-Uteybî, Irak'taki Şiilere karşı cihad etmek isteyen İhvan birliklerini engelleyen ve onları Hâricîlikle ithâm eden İbn Suud ile etrafındaki ulemâyı şiddetle eleştirmiştir. Zira ona göre söz konusu Şiiler, Allah'ın dışında Ali, Fâtıma, Hasan ve Hüseyin'e de duâ ettikleri için müşriktir.²⁸

Buraya kadar anlattıklarımızdan da anlaşılacağı gibi; Sünnî-Şiî ilişkileri, modernleşme ve meşrûtiyet hareketleri sayesinde tarihin en iyi dönemini yaşamaktaydı. Daha sonra da özellikle Müslüman Kardeşler Hareketi rüzgânıyla oluşan hava, bir taraftan modern eğitim kurumlarında yetişen Şiiler üzerinde etkisini gösterirken, diğer taraftan da tekrar yakınlaşma girişimlerinin başlatılmasına yol açmıştır. Bununla birlikte, Sünnî dünyanın âsî çocukları Suud'lu Vehhâbîler ise, zâten daha ortaya çıktıkları ilk dönemlerinde, 1802'de Kerbelâ'da katliâmla başlattıkları aşırı Şiî karşıtlığını, o kadar olmasa da zaman zaman devam ettirmişlerdir.

1979 İran Devrimi

İran İslâm Devrimi, Sünnî-Şiî ilişkileri açısından çok önemli bir aşamaya geçilmesine neden olmuştur.²⁹ I. Dünya Savaşı'nın ardından hanedanlıkların yıkılması ve uluslaşma çabaları neticesinde uzunca bir süre devre dışı kalan dinî ilişkilerin resmî boyutu, devrimle birlikte tekrar işlerlik kazanmaya başlamıştır.

²⁶ Mehmet Ali Büyükkara, *Suûdi Arabistan ve Vehhabilik*, Rağbet Yay., İstanbul 2013, s. 111.

²⁷ Mehmet Ali Büyükkara, *Suûdi Arabistan ve Vehhabilik*, s. 250.

²⁸ Cuheyman b. Muhammed b. Seyf el-Uteybî, *Resâilü Cuheyman el-Uteybî*, haz. Ve tahk. Rif'at Seyyid Ahmed, Kahire 1988, s. 89-90; Mehmet Ali Büyükkara, *Suûdi Arabistan ve Vehhabilik*, s. 204.

²⁹ Krş. İsmail Kara, "Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi ve Hareketi Üzerine Birkaç Not", *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi ve Hareketi*, ed. İsmail Kara, Asım Öz, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2013, s. 34.

Kısa bir müddet sonra da Sovyet bloğunun dağılmasıyla birlikte komünizmin gözden düşmesi, dinî düşünceyle birlikte mezhepsel ilişkileri ve dolayısıyla da sönmeye yüz tutan mezhep volkanlarını tekrar harekete geçirmiştir.

1970'li yıllardan itibaren Âyetullah Humeynî'nin İran Şâhı aleyhine başlatmış olduğu antiemperyalist ve Amerikan karşıtlığıyla bezenmiş siyasî kampanya, muhâliflikleri dolayısıyla sol ideolojiye yanaşmış Şîilerin yörüngesini İslâmcılığa doğru çevirmede bir hayli etkili olmuştur.³⁰ Humeynî ve Mûsâ Sadr'dan ilham alan Emel ve Hizbullah sayesinde Lübnan Şîileri de kendi örgütlerini kurmaya başlamışlardı. Özellikle Emel'in kurucusu Musa Sadr sayesinde dirilişe geçen bu Şîiler, 1980'lerde içerisinde milis güçleri barındıran geniş tabanlı bir teşkilat haline gelmişlerdir. Hazırda bekleyen solcu ve komünist gruplar da, karizmatik bir lider olan Mûsâ Sadr sayesinde toplumsal protestolarda boy gösterecek bir Şîi alternatifine sahip olmuşlardır.³¹

Yine bu doğrultuda, 1987'de Hac'da İranlıların öldürülmesi üzerine Suudîlerden intikam almak amacıyla Suudi Arabistan'da Hicaz Hizbullah'ı adıyla Şîi bir grup ortaya çıkmıştır. Hizbullah hareketiyle bağlantılı olarak oluşturulan ve şiddet yanlısı birtakım bombalama eylemlerine adı karışan bu hareket, aynı zamanda İran'ın velâyet-i fakîh teorisini desteklemekteydi. Ancak son dönem Suudî Şîileri, İran bağlantılı olduğu düşünülen bu harekete, 1980'lerde olduğu gibi pek fazla destek vermemektedirler.³²

İslâm dünyasında dine yönelimin ve bu doğrultuda tekrar harekete geçen mezhepsel dürtülerin tek sebebi elbette 1979 İran devrimi değildi. Çok daha önceleri oluşmaya başlayan İhvân-ı Müslimîn ve benzeri hareketler, bir taraftan İran devrimine de katkı sağlarken, diğer taraftan ise, geneli itibariyle düşünüldüğünde dünya Müslümanları arasında bir İslâmcılık fikrinin oluşumuna yol açmıştır.

Yukarıda da ifade edildiği gibi, Humeynî'nin gerçekleştirdiği devrim, İslâmcılık düşüncesi doğrultusunda gelişen bir hareketti. Bundan dolayı, Şîilerin gerçekleştirdiği bir devrim olmasına rağmen, İslâmcılık vurgusundan dolayı ilk dönemlerinde hem kendisinden sonra gelişen pek çok dinî-siyasî harekete ilham vermiş, hem de mezhep yakınlaşmalarına destek sağlayıcı oluşumlara katkı sağlamıştır. Örneğin, devrimden sonra Şîilerle Sünnîlerin ortak olarak kabul ettikleri hadisleri içeren yaklaşık 20 ciltlik bir kitap yazılmıştır. Hattâ devrimin, İslâm dünyasındaki selefi akımlara bile yön verdiği söylenebilir. Onlar, İran

³⁰ Mehmet Ali Büyükkara, *Suudî Arabistan ve Vehhabilik*, s. 240.

³¹ John L. Esposito, *İslâm Tehdidi Efsanesi*, s. 252-253. Mûsâ Sadr'ın Libya'da iken birden bire ortadan kaybolması, taraftarları arasında şok etkisi yaratmıştır. Öyle ki onun kayboluşu, 260/873 yılında gaybete gittiğini iddia ettikleri On İkinci İmâm'ın durumuyla özdeşleştirilmiştir. Fouad Ajami, *The Vanished Imam*, Cornell University Press, 1986, s. 189-190; John L. Esposito, *İslâm Tehdidi Efsanesi*, s. 256.

³² Toby Matthiesen, "Hizbullah al-Hijaz: A History of The Most Radical Saudi Shî'a Opposition Group", *The Middle East Journal*, vol: 64, no: 2, Spring 2010, s. 179-197.

Devrimi'nden aldıkları ruhla siyâsî alana doğru kaymışlardır. Afgan Mücahitleri de söz konusu bu yeni havanın pratiğe dökülmüş ilk örneği olarak düşünülebilir.³³

Humeynî'nin tüm Müslümanlara yönelik ve ümmet bilincini öne çıkaran "İslâm" vurgusu, her ne kadar sadece Şii değil, İslâm dünyasındaki diğer bir kısım dinî hareketler üzerinde çok ciddi etkisi olsa da, onun vefatının ardından yavaş yavaş biçim değiştirerek, yerini "Şiilik" vurgusuna terk etmeye başlamıştır. İran İslâm Devrimi'nden dolayı Humeynî ve İran'a karşı sempati duyan bazı kesimlerin bu sevgisinin zamanla sessiz bir duruşa savrulduğuna, hattâ özellikle de son dönemlerde nefrete dönüştüğüne şahit olmaktayız.³⁴ Bundan dolayı bir yönüyle bakıldığında, aslında 1979 İran İslâm Devrimi'nin, İslâmcılıktan ziyade, içerisinde ideolojik, politik ve sosyoekonomik pek çok unsuru barındıran bir ulusal kurtuluş hareket olduğu söylenebilir. Ulemânın yönlendirdiği büyük İslâmcı grup, devrimi manipüle ederek diğerlerini saf dışı etmiş ve kendi kontrolüne aldığı bu harekete "İslâm Devrimi" adını vermiştir.³⁵

Humeynî, İslâmcılık vurgusu yaparak tüm Müslümanların sempatisini kazandığı İran İslâm Devrimi'nde, "velâyet-i fakîh" prensibini siyasal sistemin merkezine koyarak İmâmiyye Şiiliği açısından da önemli bir değişimi gerçekleştirmiştir. Onunla birlikte yürürlüğe giren İran anayasasının 5. maddesinde "Velâyetü'l-emr ve ümmetin imâmlığı; adil ve zahid olan fakîhlerin üzerindedir"³⁶ denilmektedir. Aslında bu şekilde, 1736'da Safevîlerin yıkılmasından itibaren yönetimden uzak tutulan Şii ulemânın, dinî konularda olduğu gibi eskisinden çok daha güçlü bir şekilde siyasal yönetimin de merkezine oturduğu görülmektedir. Diğer bir yönüyle bu durum, hem İran milliyetçiliğine hem de mezhepçiliğe giden sürecin yeni bir başlangıcı olarak da düşünülebilir. Yüzyıllarca Osmanlı tebaası olarak kalmış bağımsız Irak Şii ulemâsı da, bundan dolayı olsa gerektir, Humeynî'nin velâyet-i fakîh düşüncesine pek sıcak bakmamıştır.

Yukarıda da ifade edildiği gibi, dönemin Irak Şii ulemâsının velâyet-i fakîh fikrine uzak durmasının bir sebebi de, devrimin zaman içerisinde İran milliyetçiliği unsurlarını benimsemek zorunda kalmasıydı. Âyetullah Humeynî zamanında da gözlemlendiği gibi, İslâmcı enternasyonalizme bağlı olan Irak Şii ulemâsına karşılık İran Şiiliği, daha ziyade İran milliyetçiliğine eklenmişti.³⁷ Irak'la olan savaşın heyecanıyla öne çıkan milliyetçilik duyguları, İslâm'la birleştirilerek daha geniş tabanlı ve halk nazarında inandırıcılığı güçlü bir senteze dönüşmüştü. Ayrıca

³³ Mehmet Ali Büyükkara, *Suûdi Arabistan ve Vehhabilik*, s. 253.

³⁴ Hasan Onat, "İran İslâm Devrimi ve Şiilik", *Ortadoğu'nun Geleceği Açısından Şii-Sünnî İlişkileri*, ed. Mesut Okumuş – Cemil Hakyemez, Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, Çorum 2014, s. 149.

³⁵ Hamid Dabaşı, *İran: Kellenmiş Halk*, çev. Emine Ayhan, Metis Yayınları, İstanbul 2008, s. 161.

³⁶ Madde.5: Hz. Mehdi'nin gaybeti döneminde İC'de ümmetin imamlığı görevi; âdil, takvâli, zamanın sorunlarını bilen, cesûr, tedbirli, idareci bir fakîhin uhdesindedir. Bu fakîh, bu görevi madde 107 gereğince üstlenir.

³⁷ Faleh A. Cabbar, *Irak'ta Şii Hareketi ve Direniş*, s. 337.

devrimin hemen akabinde hayal kırıklığına uğrayan kesimlerin eklendiği muhalefet de, bu sayede düşman ordusuyla ilişkilendirilerek saf dışı edilmişti.³⁸

Diğer taraftan, Irak Şîileri'nin önemli bir kısmı her ne kadar devrime uzak dursa da, içlerinde, başlangıçta İran benzeri bir devrimi kendi ülkelerinde de gerçekleştirmek için yoğun bir gayret içerisine girenler de vardı. Fakat onlar, İran'a gidip uygulamayı gördükten sonra fikir değiştirmişlerdir. Bunlardan birisi de Ahmed el-Kâtib'dir.

Ahmed el-Kâtib'e göre İran'da uygulamaya konan velâyet-i fakîh düşüncesi, Irak Şîi ulemâsının büyük bölümü tarafından tasvip görmemiştir. el-Kâtib, onların, daha ziyade şûrâ, yani demokrasiyi benimsediklerini söyler. Hattâ ona göre günümüz Şîileri velâyet-i fakîh anlayışını aşıp demokrasiyi benimsedikleri, Sünnîleri de bu sürece kattıkları takdirde ortak bir siyasî düşüncenin oluşması kendiliğinden sağlanacaktır; İmâmîyye veya velâyet-i fakîh'çi siyasal düşünceden vazgeçmek, Şîi toplumu, şûrâya dayalı siyasal düşünceyi benimseyen Sünnîlere yaklaştıracaktır.³⁹

Yukarıda da ifade etmeye çalıştığımız gibi, devrim sonrası dönemde İran Şîiliği'nin bir taraftan siyasallaşması, diğer taraftan da milliyetçiliğe doğru kayması, Irak Şîi ulemâsı tarafından pek tasvip görmemiştir. Onlardan bir kısmı, siyasallaşmanın yol açtığı olumsuzlukların farkına vararak velâyet-i fakîh sistemini doğuran Şîi imâmet düşüncesini sorgulamaya başlamışlardır. Neticede gelmiş oldukları nokta, önceki modernist ulemânın mezhepler üstü, İslâm ortak paydası olmuştur. Onların modernistlerden farkı ise, dini onlardan biraz daha fazla öne çıkarmalarıdır.

Devrim sonrası uygulamalar ile İran'ın devrimi yaymak için giriştiği uluslararası faaliyetler, hem bir taraftan Müslümanlar arasında bu tür rahatsızlıkların başlamasına yol açarken, diğer taraftan da tepkisel Şîi karşıtı politikaların uygulanmasına da sebebiyet vermiştir. Safevîlerin Şîiliği resmi mezhep olarak benimseyip giriştikleri Şîileştirme faaliyetleri karşısında Osmanlı'nın takındığı tutumun bir benzeri Saddâm Hüseyin döneminde Irak'ta yaşanmıştır. Ahmed el-Kâtib'e göre,⁴⁰ Irak'ı yöneten laik ve Baasçı Saddâm rejimi, Râfîzîlik (Şîilik) aleyhinde kullanabilecekleri tüm klasik malzemeyi tedavüle sokmuşlardır. Bu şekilde Şîa'yı kâfir ilan ederek aynı zamanda İran-İrak Savaşı'nı meşrûlaştırmış olacaktı.

Irak dışında sıkıntının yaşandığı bir başka ülke de Vehhâbî Suûd yönetimindeki Suudi Arabistan idi. Vehhâbîlerin, Hanbelî katılığına ilaveten tüm bid'at ve yeniliklere karşı başlattıkları amansız mücadele, Şîilik için tarihte hiç görülmediği kadar köktenci bir tehdit oluşturmuştur.⁴¹ Ülkenin kuzeydoğusunda yaşayan Şîiler arasında İran destekli Hicaz Hizbullah'ının kurulması onları bir hayli rahatsız

³⁸ Hasan Onat, *İran İslâm Devrimi ve Şîilik*, s. 151.

³⁹ Ahmed el-Kâtib, *Nedenleri Tarihte Kalmış Siyasi Ayrılık, Sünnilik-Şîilik, İslâm Birliği*, çev. Muharrem Tan, İstanbul 2009, s. 348-349.

⁴⁰ Ahmed el-Kâtib, *Nedenleri Tarihte Kalmış Siyasi Ayrılık*, s.345.

⁴¹ Hamid İnâyet, *Çağdaş İslâmî Siyasi Düşünce*, s. 79-80.

etmiştir. Gerçi Suûd'lu Şiîler, gerek birtakım ekonomik kazanımları, gerekse bazı sosyal içerikli taleplerinin İbn Suûd tarafından müspet karşılanması dolayısıyla Humeynî ve diğer birtakım Şiî liderlerin radikal çağrılarına mesafeli durmuşlardır.⁴² Humeynî de, daha önceleri, 1971 yılında kaleme aldığı bir eserinde, yazdırdıkları kitaplarla Şiîleri karalayan ve onları bu şekilde ümmetten kopartmaya çalışan Suud yönetiminin aslında emperyalizme hizmet ettiğini ileri sürmekteydi.⁴³

Yukarıda ifade edilen tüm olumsuzluklara rağmen, 1979 İran İslâm Devrimi'nin hemen sonrasında söz konusu kesimler arasında İslâm ortak paydasının öne çıkarılmasında, İslâmcılığın ve devrimin ilk dönemki ruhunun etkisi yadsınamaz bir gerçektir. Hattâ İran İslâm Devrimi'nin ilk zamanları dikkate alındığında, tüm Şiî kesim içerisinde bir yumuşamanın olduğu rahatlıkla fark edilir. Hamid İnâyet⁴⁴, devrimin hemen akabinde 1982 yılında yazdığı kitabında, kendi dönemindeki Şiîlerde özellikle ilk üç halifeye karşı hakaretamiz tavırlardan kaçınılmasına yönelik bir eğilim gördüğünü ifade etmiştir. Yine bu dönemde mezhepler arasında bir miktar ılımlaşma ve yakınlaşma havaları estiği için benzer yönelimler bir kısım Sünnî âlimler tarafından da dillendirilmiştir. Örneğin Hüseyin Atay,⁴⁵ iki grup arasındaki nefret ve düşmanlığı ortadan kaldırmak için 1983 yılında *Ehl-i Sünnet ve Şîa* isimli eserini yazdığını ifade eder. Benzer amaçlarla 1993 yılında İstanbul'da Sünnî ve Şiî âlimlerin bir araya geldiği bir sempozyum düzenlenmiştir.⁴⁶

Devrim'den hemen sonra Sünnîler ile Şiîler arasında mezhepsel ilişkiler bu şekilde ılımlı hava içerisinde devam ederken, zaman içerisinde devrimin reel sonuçları ortaya çıkmaya başlayınca değerlendirmelerin de değişmeye başladığını görüyoruz. İran'lı aydın düşünür Hamid Dabaşı, durumu şöyle özetlemiştir: "Devrim, yaklaşık iki asırlık bir birikimin sonucunda İran'da oluşan sömürgecilik karşıtı modernist akımı ve ülkedeki farklı inanç ve unsurları bir arada tutan kozmopolit kültürü yok etmiştir."⁴⁷

Neticede devrimden bir süre sonra belli Şiî amaçlar elde etmek gayesiyle İran yönetiminin de destek, teşvik veya yönlendirmeleriyle 1980'lerden itibaren Lübnan'da Emel, Irak'ta ed-Dâva el-İslâmiyye, Pakistan'da Tahrîk-i Câferiyye ve Afganistan'da Hizb-i Vahdet gibi diğer örgütlerin oluşturulması ve onların mezhepçi faaliyetlerinin zamanla daha fazla fark edilir olması, devrimin hemen sonrasında ılımlı giden ilişkileri ters yöne doğru etkilediği söylenebilir. Bununla

⁴² Mehmet Ali Büyükkara, *Suûdi Arabistan ve Vehhabilik*, s. 251-252.

⁴³ Joseph A. Kechichian, "The Impact of American Policies on Iranian-Arab relations", *Iran and the Arab World*, ed. H. Amirahmadi, N. Entessar, London 1993, s. 133-134; Mehmet Ali Büyükkara, *Suûdi Arabistan ve Vehhabilik*, s. 240.

⁴⁴ Fakat ona göre, söz konusu halifelerin Hz. Ali'nin hakkını gasp ederek müteceviz konuma düşükleriyle ilgili görüşlerinde herhangi bir değişiklik olmamıştır. Hamid İnâyet, *Çağdaş İslâmî Siyâsi Düşünce*, s. 79-80.

⁴⁵ Hüseyin Atay, *Ehl-i Sünnet ve Şîa*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi yayınları, Ankara 1983, s. 187.

⁴⁶ Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiîlik Sempozyumu, Ensar Neşriyat, İstanbul 1994.

⁴⁷ Hamid Dabaşı, *İran: Ketlenmiş Halk*, s. 152.

birlikte durum yine de düzeltilebilir bir görüntü arz etmekteydi. Ta ki ABD işgaline kadar.

Irak'ın İşgali Sonrası Durum

ABD ve koalisyon güçlerinin Irak ve Afganistan gibi Müslüman ülkeleri işgal etmesi, İslâm dünyasındaki tüm dinî hareketlerin olduğu gibi Sünnî-Şîi ilişkilerinin seyri açısından da çok önemli bir dönüm noktasıdır.

Sünnî ve Şîi mezhep mensupları arasında son yıllarda yaşananlara baktığımızda, öncesine benzer birtakım yakınlaşma arayışlarının olduğu hemen dikkatimizi çekmektedir. Örneğin Dârü'l-Mustafa'nın rektör yardımcısı olan Hücetü'l-İslâm Dr. Zemanî ile İran'da 8 Haziran 2013 tarihinde yaptığımız görüşmede, 30 yıldan beri takrîb konusunda çalıştığını, bu çerçevede 20 farklı ülkede oturum düzenleyip çalışmalar yaptıklarını, Ezher Şeyhi Tantavî ile birlikte de faaliyetlerde bulduklarını ifade etmiştir.

Sünnî cenaha bakıldığında, onların da takrîble ilgili birtakım faaliyetler içerisinde oldukları görülmektedir. Suudi Kral Abdullah, 14-15 Ağustos 2012'de Mekke'de düzenlenen İslâm İşbirliği Teşkilâtı toplantısında, İslâm mezhepleri arasında ortak bir anlayış oluşturmak için, merkezi Riyad'da olacak bir Diyalog Merkezi (merkez li'l-hivâr) kurulmasını önermiş ve onun bu önerisi üye ülke temsilcileri tarafından kabul edilmiştir.⁴⁸ Yine, İran haber ajansının bildirdiğine göre, Sünnî Ezher Üniversitesi'nden ve önde gelen dinî liderlerinden Ahmad et-Tayyib; İran, Türkiye ve Mısır'dan oluşan İslâmî bir üçgenin, Sünnîler ile Şîiler arasında ayırım yapmayan politikalar izlediği takdirde Müslüman dünyanın menfaatine olacağını dile getirmiştir.⁴⁹ Bir başka habere göre ise; Uluslararası İslâm Fıkıh Akademisi sekreteri Dr. Ahmet Hâlid de, "İslâmî Mezhepler Arasında Yakınlaşma Danışma Kurulu" nun açılışında, İslâm dünyasının acilen mezhepler arasında bir yakınlaşma için çalışmalara başlaması gerektiğini vurgulamıştır.⁵⁰

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi günümüz Müslümanları arasında mezhepler arası ilişkileri geliştirmeye yönelik birtakım girişimler devam etmektedir. Ancak söz konusu faaliyetlerin önemli bir kısmının, karşılıklı olarak mezhepçi söylemleriyle öne çıkan İran ve Suudi Arabistan tarafından gelmesi ise bir tesadüf olmayıp onların; "acaba söz konusu devletler, mezhepçilik faaliyetlerini örtmek için algı yönetimi mi yapıyorlar?" şeklindeki farklı niyetleri ister istemez akla gelmektedir. Ayrıca bunların samimiyetleri ve dolayısıyla Müslümanlar

⁴⁸ Merkez lil-Hivâr beyne'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye. "el-Beyânü'l-Hitâmî", s. 2, madde 2, http://www.oic-oci.org/arabic/conf/is/ex-4/is_ex4_fc_ar_02.pdf, 04.10.2013.

Geniş bilgi için bk. Adem Arkan, "Şiilerin Takribi ve Suudilerin Teklifi", *Ortadoğu'nun Geleceği Açısından Şîi-Sünnî İlişkileri*, ed. Mesut Okumuş - Cemil Hakyemez, Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, Çorum 2014, s. 177 vd.

⁴⁹ <http://irananders.de/nachrichten/news/artikel/reaktor-der-al-azhar-schlaegt-partnerschaft-zwischen-iran-tuerkei-und-egypten-vor.html> (17.08.2011)

⁵⁰ Toplantıda, İslâmî Mezhepler arası Yakınlaşma Danışma Kurulu başkanlığına, Dünya Müslüman Âlimler Birliği Genel Sekreteri Prof. Dr. Ali Muhyiddin Al-Qura Daghi seçildi. http://iname/wp_ar/?p=1009225 (15.09.2011)

üzerindeki etkileri de sorgulanmaktadır. Yani artık sözler ve vaatler, Müslümanlar nezdinde çok kuru kalmakta ve inandırıcı olmamaktadır. Suud ve İran gibi devletlerin Müslümanları etkilemeye yönelik uluslararası birtakım yeraltı faaliyetleri, tablonun rengini belirleyen asıl unsur olmaktadır.

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, İran İslâm Devleti'nin, Müslümanlar üzerindeki Şiîleştirme arzusunu gizleyemeyip, açıktan birtakım faaliyetlere girişmesi, Devrim'in İslâm dünyasındaki etkisini aşama aşama sona erdirmiştir.⁵¹ Devrim sonrası oluşan ve muhafazakâr ulemânın her alanda etkinliğini hissettirdiği bugünkü dinsel yapı, Müslümanlar bir yana İran gençliğine de herhangi bir ideal sunamayıp, tam aksine onlar arasında devrime karşı kin ve nefret duygularına yol açmaktadır.⁵² "Mezhepler arası yakınlaşma" benzeri söylemler ise hem Sünnîler hem de Şiîler açısından artık günümüzde slogandan öteye geçmeyen kuru ifadeler olarak kalmaktadır. Bu günlerde ise daha ziyade "mezhepler arası çatışma" söylemlerinin dikkatimizi çektiği bir İslâm dünyasıyla karşı karşıyayız.

İslâm dünyasına yeniden şekil verme isteğinde olan ABD ise, Irak işgali sonrasında oluşturmaya çalıştığı yeni dünya düzeni çerçevesinde Irak'ta kendine yakın gördüğü Şiî gruplarla temasa geçerek, onları, arzu ettiği sosyo-politik değişimin motor gücü olarak kullanma isteğindedir.⁵³ Bölgede geçmişten günümüze taşınmış ve İslâmî uyanış veya İslâmcılık olarak tanımlayabileceğimiz farklı olgu ve olaylar, onlar tarafından bilinçli bir şekilde mezhepsel ve etnik kimlikler üzerinden izah edilmeye çalışılmaktadır. Yaşanan olayları değerlendirirlerken azınlık-çoğunluk, Şiîlik-Selefilik kutuplaşması gibi mezhep eksenli söylemleri öne çıkarttıklarını görüyoruz. Çatışmaların yoğun olarak yaşandığı Irak'taki insanlar da, ABD güçleri tarafından bilinçli bir şekilde mezheplerine göre tasnif edilmekte ve yerleşim birimlerinde iç içe yaşayan Şiî ve Sünnîler yerlerinden edilip tekrar mezheplerine göre iskân edilmeye çalışılmaktadır. Şiî nüfusun ağırlıkta olduğu Bağdad'ın Kâzimiyye bölgesindeki Sünnîler, oradan göçe zorlanmışlardır. Özellikle şehirli Sünnî ve Şiî elit kesimin çocukları arasında son derece olağan kabul edilen evlilik ilişkileri, ABD işgalinden itibaren günümüze gelinceye kadar neredeyse yok denecek seviyeye inmiştir. Ayrıca ülkedeki tüm Sünnîler Saddâm'ın destekçileri, Şiîler ise onların baskısından kurtarılıp özgürleştirilmeye çalışılan gruplar olarak gösterilmek istenmiştir.⁵⁴

Irak'ta ABD ve müttefikleri tarafından uygulanmaya başlayan söz konusu politikalar ve bölgedeki Şiîlerin yeni aktörler olarak öne çıkartılması, ABD'li Şiî danışman Veli Nasr tarafından "Şiî Uyanış" olarak adlandırılmıştır. Veli Nasr'a

⁵¹ Ergün Yıldırım, "İslâmizm, İslâmlaşma ve İttihad-ı İslâm", *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi ve Hareketi*, ed. İsmail Kara, Asım Öz, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2013, s. 125.

⁵² Farhad Khosrokhavar-Olivier Roy, *İran: Bir Devrimin Tükenişi*, çev. İsmail Yerguz, Metis Yayınları, İstanbul 2013, s.189; Hasan Onat, *İran İslâm Devrimi ve Şiîlik*, s. 160-161.

⁵³ Muharrem Akoğlu, *Irak'ta Şiî Varlığı*, s. 283.

⁵⁴ Geniş bilgi için bk. Sönmez Kutlu, "Şiî Uyanış Tezi ve Geleceği Tartışmaları İle İlgili Değerlendirmeler", *Orta Doğu'nun Geleceği Açısından Şiî-Sünnî İlişkileri*, ed. Mesut Okumuş – Cemil Hakyemez, Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, Çorum 2014, s. 315-316, 331.

göre artık günümüz Ortadoğu'sunda belirleyici olan ne Arap milliyetçiliği ne de ulusal kimliklerdir. Asıl belirleyici faktör Şîi uyanışı ile Sünnîlerin buna karşı gösterecekleri reaksiyondur.⁵⁵

Veli Nasr'ın ortaya attığı "Şîi uyanış" tezi, İslâmî Uyanış'a sebep olarak gösterilen sömürgecilik, modernizm, ekonomik çöküntü ve sekülerizm gibi birtakım etkenlere bir tepki olarak ortaya çıkmaz. Aksine bunun, "Sünnî zulmü" ve "Şîi iktidar" gibi tamamen sekter gerekçelerin öne çıkartıldığını görmekteyiz.⁵⁶

ABD ve koalisyon güçlerinin Irak ve Afganistan işgalleri, Şîi Uyanış konusuna paralel bir şekilde, İran'ın lehine de birtakım avantajlar sağlamıştır. Veli Nasr, Ocak 2014'te yazdığı bir makalesinde; ABD'nin Suudi Arabistan ve Ürdün gibi geleneksel ittifak ilişkilerinin artık pek geçerliliği kalmadığını, dolayısıyla konjonktür gereği İran'ı yanlarına almaları gerektiğini söylemiştir.⁵⁷ İran, oluşmaya başlayan Şîi kuşağı sayesinde özellikle etrafındaki Suud, Pakistan ve Taliban'lı Afganistan çemberini kırmaya başlamıştır.

Veli Nasr'a göre bölgede mezhepçiliğin öne çıkması, Saddâm rejiminin ortadan kalkmasıyla oluşan Şîi uyanışın bir sonucudur.⁵⁸ Bununla birlikte o, velâyet-i fakîh sistemi üzerine bina edilmiş resmi İran Şîiliğinin Pan-Şîizm'e yol açabileceğini, bundan dolayı da Sistanî liderliğindeki Ncef merkezli Şîi yapılanmanın⁵⁹ yeni Şîi uyanış için iyi bir model olabileceğini öne sürer.

Veli Nasr'ın "Şîi Uyanış" adlı çalışması ve bu konuyla ilgili öne sürdüğü görüşler, alanın uzmanları tarafından ciddî anlamda eleştirilmekle birlikte Sreeram Chaulia, bu kitabın; Batı dünyasında var olan kökencilik, otoriteryanizm ve kadın hakları konuları eksenli Müslüman imajını, mezhep çatışmaları merkezli bir algıya dönüştürdüğünü⁶⁰ söylemektedir. Irak'ta yaşanan gelişmelere baktığımızda, olayların her geçen gün Veli Nasr'ın önerileri doğrultusunda gelişmesi, Sreeram Chaulia'nın tespitinin doğruluğunu ortaya koymaktadır. ABD'nin, Irak'ı işgal etmeden önce, yani 1987 yılından itibaren Sistani'ye 200 milyon dolar yardım etmesinin⁶¹ ortaya çıkması da, perde arkası ilişkiler yumağını ve sürecin bu yöndeki işletilme şeklini daha net olarak göstermektedir.

⁵⁵ Veli Nasr, *The Shia Revival: How Conflicts within Islam will Shape the Future*, New York 2006, s. 179.

⁵⁶ Sönmez Kutlu, "Şîi Uyanış Tezi", s. 317.

⁵⁷ Veli Nasr, "On the Conflict between Shiites and Sunnis: We Need Engagement with Iran", <http://www.spiegel.de/international/spiegel/vali-nasr-on-the-conflict-between-shiites-and-sunnis-we-need-engagement-with-iran-a-444709.html>

⁵⁸ Veli Nasr, "The Shi Revival", *Military Review*, 83/3(2007), s. 9.

⁵⁹ Irak'ta yaşayan önemli bir merci-i taklid Seyyid Ali Sistani, velâyet-i fakîh düşüncesini kabul etmemektedir. O, demokratikleşme yolunda önemli bir adım daha atarak velâyet-i fakîh düşüncesini yerine, yetkinin tamamen halka ait olduğu bir sistemin kendileri açısından daha uygun olacağını söylemiştir. O bu şekilde Irak'ta demokratik bir devlet kurulmasına destek vermiştir. Ahmed el-Kâtib, "Şia ve Modernizm, Direnişten Bilinçli Açılıma", s. 157.

⁶⁰ Sönmez Kutlu, "Şîi Uyanış Tezi ve Geleceği", s. 340.

⁶¹ <http://www.timeturk.com/tr/2011/04/19/sistani-rumsfeld-den-rusvet-aldigini-itiraf-etti.html#.V5dqlDysWVM>

Görünüşte Veli Nasr'ın önerisinin altında yatan asıl niyetinin, hem şiddeti besleyen İran modeline, hem cihadçı Sünnîliğe hem de Selefi Vehhâbîliğe karşı farklı bir direniş modeli ortaya koymaktı.⁶² Fakat meselenin çok daha geniş bir şekilde tasarlanmış olup, tüm Ortadoğu coğrafyasının yeniden dizayn edilmeye çalışıldığı intibâ belirmektedir. Bu doğrultuda etkin aktörler olarak, biri birlerini her an boğazlamaya hazır Şîiler ile Selefilere devreye sokulması ilk akla gelen husustur.

Sonuç olarak, Irak'ın işgalinin bir taraftan Selefi hareketlerin daha da güçlenmesine ve tüm İslâm dünyasına yayılmasına yol açarken, diğer taraftan da "Şîi Uyanış" adıyla Şîiliğin öne çıkartıldığı bir tabloyla karşı karşıya olduğumuz söyleyebiliriz. Zâten tarihte Şîi ve Selefi hareketlerin yükseliş ve düşüşleri genelde paralel bir seyir takip eder.

Değerlendirme ve Sonuç

Pew Research Center'in 9 Ağustos 2012'de yayınlandığı "The World's Muslims: Unity and Diversity" adlı araştırmada; Mısır halkının sadece %42, Fas'ın %37, Filistin'in de %38'lik bir kesimi Şîileri Müslüman olarak görmektedir.⁶³ Şîiler arasında yapılacak bir ankette benzer soru Sünnîlerle ilgili sorulduğunda da çok farklı sonuçların alınacağını zannetmiyorum. Halbuki hem Sünnîler hem de Şîiler kendilerini Müslüman olarak tanımlamaktadırlar. Günümüz Müslümanlarının mezhebi farklılığı kendi aralarında bu kadar öne çıkarmalarının gerçekten dinî bir temeli var mıdır veya çatışmanın temelinde yatan esas unsur nedir?

Bu soruya farklı yönlerden cevap verilebilir. Fakat zannedersem esas mesele zihniyet ve tarih algısında yatmaktadır. Hasan Onat'ın ifadeleriyle; "her mezhep, her zihniyet, kendisi ile birlikte kendi tarihini ve geleceğini inşâ eder. Bu doğrultuda tarihin geriye doğru işletildiğini, tarihle birlikte geçmişle ilgili algının da yeniden kurgulandığını unutmamakta fayda vardır."⁶⁴ "Şîi-Selefi kutuplaşmasının da muhtemel bir Şîi-Sünnî mezhep çatışmasının da önlenmesi; Müslümanların kendi aralarında barışı tesis ederek yüksek güven kültürü yaratabilmesi, keyfi tarih inşâlarından kurtularak, gerçeklerle örtüşen bir tarih inşâ etmekle mümkün olabilir."⁶⁵

Yani her şeyden önce mezheplerin nasıl oluştuğunu anlamak, inanç meselesi olarak algıladığımız ve üzerinde kavga ettiğimiz birtakım itikadî meselelerin, aslında erken dönem siyâset tartışmalarının bir sonucu olduğunu kavramak gerekmektedir. Aynı şekilde günümüzdeki mezhep çatışmalarını tetikleyen unsurlar da, aslında devletlerarası güncel siyâsî rekabetten veya kendi iç politikalarından kaynaklanıyor mu?

⁶² Krş. Sönmez Kutlu, "Şîi Uyanış Tezi ve Geleceği", s. 323.

⁶³ <http://www.pewforum.org/2012/08/09/the-worlds-muslims-unity-and-diversity-executive-summary/>

⁶⁴ Hasan Onat, "İslâm Ortak Paydasını Kaybetmiş Müslümanların Açmazı: Şîi-Selefi Kutuplaşması", *Tarihte ve Günümüzde Selefilik*, İSAV, İstanbul 2014, s. 532.

⁶⁵ Hasan Onat, "İslâm Ortak Paydasını Kaybetmiş Müslümanların Açmazı", s. 530.

Şîiliği yaymak gibi kutsal bir hedefin, İran halkının gözünde değer kaybeden siyasal yönetimin ve onların destekçisi Şîi ulemânın iktidarına güç kattığı bilinmektedir. Onların, Arap ülkelerinin monarşiye dayalı iktidarlariyle karşılıklı atışmaları, hem kendilerine hem de bölge halklarıyla mesafeli Arap yöneticilerine soluk aldırılmaktadır. Ancak olan yine Müslümanlara olmakta, Sünnî halklar ile Şîi halklar arasındaki kin ve nefret duyguları çoğalmaktadır.

Mevcut İran yönetimi, her ne kadar mezhep vurgusundan uzak durmaya çalışsa da uygulamada varlığının meşrûiyetini Şîilik ve Şîiliği yayma üzerine oturtmaktadır. Onların Şîiliğe sarılmasının veya mezhepsel kimliği öne çıkartmasının bir diğer sebebi de, ülke nüfusunun önemli bir kesimini Farslı olmayan farklı etnik unsurların oluşturmasıdır. Şîilik vurgusu yapılarak bu şekilde söz konusu grupların etnik talepleri arka plana itilmektedir. Benzer şekilde, Amerika ve İsrail karşıtlığı sürekli canlı tutularak gündem dış politikaya kaydırılmakta ve bu yolla özellikle ekonomi ve yönetim alanındaki iç problemlerin üstü örtülmeye çalışılmaktadır. Ambargo altında can çekişen günümüz İran ekonomisinin nereye kadar dayanacağı konusunda ciddi endişeler var.

Son yıllarda yaşanan gelişmeler ve ortaya çıkan ittifak ve ihtilâflar, meselenin siyasal boyutunu daha net olarak ortaya koymaktadır. Bu çerçevede İran'ın Irak ve özellikle de Suriye konusundaki tutumundan sonra geçmişteki bağlantı ve faaliyetleri daha fazla sorgulanmaya başlamıştır. Örneğin Lübnan Hizbullah'ının oradaki eylemleri gerçekten Filistinliler için miydi veya Filistin halkına bir şey kazandırmış mıdır? gibi sorular artık çok açık bir şekilde sorulmaktadır. Aynı şekilde Suud yönetiminin Selefi örgütlerle bağlantısı, Mısır ve Yemen'deki dini gruplarla ilişkileri konusundaki çelişkili tavırları da Müslümanlarca sorgulanmaya başlayan diğer önemli hususlardır.

Batılı devletler tarafından oluşturulmaya çalışılan Sünnî ve Şîi kutuplu İslâm dünyasının ana figüranlarının İran ve Suudi Arabistan olduğu, artık Yemen konusunda yaşananlardan daha iyi anlaşılacaktır. Yani bir nevi Şîi-Selefi çatışması olarak da görebileceğimiz bu oyunun çarpık tarihî arka planı da hazır olduğu için meseleler daha rahat maniple edilebilmektedir. Seleflerin sahabilerden kendilerine örnek olarak en fazla atıf yaptıkları şahıs ile Şîilerin de en fazla nefret ettikleri kişinin aynı şahıs, yani Hz. Ömer olması bir tesadüf değil, geriye doğru oluşturulmuş çapraşık mezhep algısının bir sonucudur. Yine günümüzde hem Şîilerin hem de Seleflerin, İslâm dünyasının duraklama döneminin, yani X-XVIII arası yüzyılların hâkim çatışmacı zihniyetinin dilini kullanmaları da ister istemez dikkatimizi çekmektedir. Müslümanların söz konusu ihtilâflarına dışarıdan yapılan müdahaleler de eklenince mesele tamamen çözümsüzleşmektedir. Zâten İslâm dünyasında yaşanan olağanüstü şartlar ve Batı benzeri yabancı işgaller, Sünnîlerle Şîiler arasındaki geleneksel dengeleri daha da bozmuştur. Moğol istilası döneminde Nasıruddîn Tûsî (ö. 1274) gibi büyük Şîi âlimlerin, Hülâgû gibi dönemin Moğol hükümdarlarına yakın durmaları, İbn Teymiye (ö. 1328) gibi Sünnî âlimleri epeyce rahatsız etmiştir.

Başta din adamları olmak üzere her iki mezhep mensuplarının da aslında çatışmayı önleyecek teolojik söylemi öne çıkartması ve yanlışları sorgulayan yeni bir tarih yazımına yönelmeleri, artık daha acil bir mesele olarak önümüzde durmaktadır. Bunlar birlikte Hamid İnâyet'in⁶⁶ de ifade ettiği gibi; Şîilerden, Sünnîler kadar esnek davranış beklemek biraz zordur. Her şeyden önce her iki mezhebin temel teolojik yapıları farklılık arz etmektedir. Sünnî hilâfet anlayışının Şîî imâmet kadar iddialı dinî delillere sahip olmayışı, ona değişen şartlara göre şekillenebilme esnekliği kazandırmıştır. Abbâsî, Selçuklu ya da Memlûk yönetimlerinde önemli görevlerde bulunan Ebû'l-Hasan el-Mâverdî (ö. 450/1058), Ebû Hâmid Muhammed Gazzâlî (ö. 505/1111) ve Bedreddin İbn Cemâ'a (ö. 732/1332) gibi Sünnî hilâfet teorisyenlerinin, siyasal iktidarı meşrûlaştırıcı birtakım yeni fikirler ortaya atabilmeleri de onun bu özelliğinden kaynaklanmaktadır. Oysa Şîî imâmet anlayışı ve buna bağlı olarak gelişen merci-i taklîd ve velâyet-i fakîh düşünceleri hâlen daha çok canlı bir şekilde Şîî toplum üzerinde belirleyici olmaya devam etmektedir. Günümüz Şîîlerinin bu çemberi aşmak gibi birtakım gayretleri olsa da, bu yöndeki çabalar, oluşturulan gerilim ortamı yüzünden bastırılmaktadır.

1979 İran devriminin akabinde benzer bir devrimi ve Şîî imâmete dayalı velâyet-i fakîh sistemini Irak'a da taşımak isteyen Ahmed el-Kâtib gibi entelektüel Şîîlerin varlığını biliyoruz. Fakat onlar, devrimin işleyişini bizzât İran'da kendi gözleriyle müşâhede ettikten sonra hayal kırıklığına uğramışlar ve söz konusu niyetlerinden vazgeçerek, bunun yerine Şîî-Sünnî ihtilâfları giderecek çalışmaların yapılması gerektiğine inanmaya başlamışlardır. Ayrıca Irak'taki Şîî mercî'lerin çoğunluğunun, İran'daki velâyet-i fakîh düşüncesinin, Şîîliği aşırı derecede siyasallaştıracağını düşündükleri, bu yüzden de söz konusu sisteme karşı oldukları da bilinmektedir. Ancak hem mevcut mercî-i taklîd sisteminin kuşatıcılığı, hem de mevcut karmaşa ve çatışma ortamının, söz konusu uzlaştırma söylemlerinin çok sönük kalmasına neden olmaktadır.

Velâyet-i fakîh sistemini oturtma gayreti içerisindeki İran'a gelince; ülkede ekonomik durumun iyileşmesiyle birlikte bunun sosyal hayata dair pek çok etkisi olacaktır. Modernleşme taleplerinin kendini daha çok hissettireceği yeni ortamda şâyet süreç olağan şekilde devam ederse ulemânın halk üzerindeki etkisi daha da azalacak gibi gözükmektedir. Fakat Irak, Suriye, şimdi de Yemen'de alevlenen mezhep çatışmalarının, bu sürecin doğal seyrinde işlemesine ister istemez etki edeceği anlaşılmaktadır.

Yine burada da, dışarıdan yapılan müdahalelerin belirleyici olmaya devam ettiğini tekrar belirtmek istiyorum. Halbuki Batı'nın kendisi modernleşmeyi alabildiğine yaşarken Müslüman ülkeleri ise geleneksel ortaçağ yönetim biçimlerini sürdürmeye zorlamaktadır. Bu bağlamda Nâmık Kemâl, Cemâleddîn Afgânî (ö. 1897) ve Muhammed Abduh (ö. 1905) gibi ilk Müslüman modernistlerin Sünnî-Şîî birlikteliğiyle ilgili geçmişte yaptıkları ısrarlı çağrılarının ve günümüzde onlara benzer söylemlerin dillendirilmesinin, mezhep çatışmalarını engelleyici faktörler

⁶⁶ krş. Hamid İnâyet, *Çağdaş İslâmî Siyasi Düşünce*, s. 29-30.

olarak büyük katkı sağlayacağını düşünüyorum. Zira mezhepler arası ilişkilerin en problemsiz olduğu zamanların, hararetli kelâmî tartışmaların yapıldığı Mu'tezile çağı ile yine benzer sürecin yaşandığı ve 19. asır modernist Müslüman aydınının damga vurduğu zaman dilimi olması önemlidir. Onlara karşı bir tepki olarak ortaya çıkan Selefî yaklaşımlar ile benzer Şîi grupların, meseleleri fikrî ortamdaki koparıp sokaklara taşıyarak çatışma ortamlarını bizzât kaynaklık ettiklerini müşahade etmekteyiz. Daha önceki bir çalışmamda da ifade ettiğim gibi; Sünnîler arasında "Argümanlarını Mu'tezile'den, ruhunu ise Hanbelîlerden alan, 19. ve 20. asrın ideolojik çatışmacı zihniyetinin etkisinde kalan ve 21. asırdaki İslâmofobinin tahriklerinden palazlanan kesim, Ortadoğu'daki mezhep çatışmalarının asıl kaynağını oluşturmaktadır."⁶⁷ Söz konusu grupların çatışmacı söylemlerini bahâne ederek Şîi fanatizmini meşrûlaştırmaya çalışan karşıt gruplar ise onların ekmeğine yağ sürmektedir. Yani Seleflilik yükseldikçe Şîilik de yükselmektedir. Hedef aldıkları esas kitleye bakıldığında; aslında her ikisinin de aşırılığı besleyen unsurlar oldukları anlaşılmaktadır.

Kaynakça

- Cabbar, Faleh, *Irak'ta Şîi Hareketi ve Direniş*, çev. Hikmet Halis, İstanbul 2004.
- Abbas, Ziya, *Irak'ta Şîi Merciliği'nin Siyasî Rolü*, Önsöz Yayıncılık, İstanbul 2013.
- Ahmed Hilmi, Şehbenderzâde, *İslâm Tarihi*, (I-II), nşr. Mümin Çelik, Doğan Güneş Yayınları, İstanbul 1971.
- Ajami, Fouad, *The Vanished İmâm*, Cornell University Pres, 1986.
- Akoğlu, Muharrem, "Irak'ta Şîi Varlığı", *Ortadoğu'nun Geleceği Açısından Şîi-Sunnî İlişkileri*, ed. Okumuş, Mesut – Hakyemez, Cemil, Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, Çorum 2014.
- Arıkan, Adem, "Şîilerin Takrîbi ve Suûdîlerin Teklifi", *Ortadoğu'nun Geleceği Açısından Şîi-Sunnî İlişkileri*, ed. Mesut Okumuş – Cemil Hakyemez, Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, Çorum 2014.
- Atay, Hüseyin, *Ehl-i Sünnet ve Şîa*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi yayınları, Ankara 1983.
- Batatu, Hana, "Iraq's Shi'a: Their Political Role and the Process of Their Integration into Society", *Islamic Impulse*, ed. B.F. Stowasser, Washington 1986.
- Büyükkara, Mehmet Ali, "Günümüzde Seleflilik ve İslâmî İlimlere Olan Etkisi", *Tarihte ve Günümüzde Seleflilik*, İSAV, İstanbul 2014.
- _____, *Suûdi Arabistan ve Vehhabilik*, Rağbet, İstanbul 2013.
- Çetinsaya, Gökhan, "Osmanlı Irakı'nda Şîi-Sunnî İlişkileri: II. Abdülhamid Dönemi (1890-1908)", *Osmanlı Devleti'nde Din ve Vicdan Hürriyeti*, ed. Azmi Özcan, İstanbul 2000.
- Dabaşı, Hamid, *İran: Ketlenmiş Halk*, Çeviren: Emine Ayhan, Metis Yayınları, İstanbul 2008.

⁶⁷ Cemil Hakyemez, "Ehl-i Sünnet'in Şîilik Algısı ve Temel Etmenler", *Ortadoğu'nun Geleceği Açısından Şîi-Sunnî İlişkileri*, ed. Mesut Okumuş – Cemil Hakyemez, Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, Çorum 2014, s. 116.

- el-Kâtib, Ahmed, “Şîa ve Modernizm, Direnişten Bilinçli Açılıma”, çev. Yaşar Daşkiran, *İslâmiyât*, 7/4.
- _____, *Nedenleri Tarihte Kalmış Siyâsî Ayrılık, Sünnîlik-Şîilik, İslâm Birliği*, Türkçesi. Muharrem Tan, İstanbul 2009.
- el-Uteybî, Cuheymân b. Muhammed b. Seyf, *Resailü Cuheymân el-Uteybî*, haz. ve tahk. Rıf’at Seyyid Ahmed, Kahire 1988.
- el-Verdî, Ali, *Lemahât ictimâ’iyye min tarîhi’l-İrakı’l-hadîs*, (I-VI), Kufan 1991, c. III.
- er-Ruhaymî, Abdülhalim, *Tarîhu’l-hareketi’l-İslâmiyye fi’l-İrak 1900-1924*, Dârü’l-âlemiyye li’t-Tibaa ve’n-Neşr, Beyrut 1985.
- Esposito, John L., *İslâm Tehdidi Efsanesi*, Ufuk Kitapları, İstanbul 2002.
- es-Sammeraî, Said, *et-Taifiyye fi’l-İrak: el-vâkî ve’l-hâl*, Müessesetü’l-Fecr, Londra 1993.
- Hakyemez, Cemil, “Ehl-i Sünnet’in Şîilik Algısı ve Temel Etmenler”, *Ortadoğu’nun Geleceği Açısından Şîi-Sünnî İlişkileri*, ed. Mesut Okumuş – Cemil Hakyemez, Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, Çorum 2014.
- _____, *Osmanlı İnan İlişkileri ve Sünnî-Şîi İttifakı*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014.
- Hülagü, Metin, *(İngiliz Gizli Belgelerine Göre Milli Mücadelede İslâmcılık ve Turancılık) İslâm Birliği ve Mustafa Kemal*, Timaş Yayınları, İstanbul 2008.
- Hüseyinzade, Seyyid Muhammed Ali, *İslâm-i Siyâsî Der İnan*, İntişârât-ı Dânişgâh-ı Müfid, Kum 1386.
- İnâyet, Hamid, *Çağdaş İslâmi Siyâsî Düşünce*, çev. Yusuf Ziya, Yöneliş Yayınları, İstanbul 1995.
- Kara, İsmail, “Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi ve Hareketi Üzerine Birkaç Not”, *Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi ve Hareketi*, ed. İsmail Kara, Asım Öz, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2013.
- Karadeniz, Yılmaz, *İnan’da Sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanı (1795–1925)*, İstanbul 2006.
- Kâşifü’l-Gıta, Muhammed Hüseyin, *el-Musûlü’l-Ulyâ fi’l-İslâm lâ fi Bahamdun*, Beyrut 1980.
- Kechichian, Joseph A., “The Impact of American Policies on Iranian-Arab relations”, *Iran and the Arab World*, ed. H. Amirahmadi, N. Entessar, London 1993.
- Khosrokhavar, Farhad – Roy, Olivier, *İnan: Bir Devrimin Tükenişi*, çev. İsmail Yerguz, Metis Yayınları, İstanbul 2013.
- Koca Râgıb Mehmed Paşa, *Tahkik ve Tevfik*, haz. Ahmet Zeki İzgöer, Kitabevi, İstanbul 2003.
- Kutlu, Sönmez, “Şîi Uyanış Tezi ve Geleceği Tartışmaları İle İlgili Değerlendirmeler”, *Ortadoğu’nun Geleceği Açısından Şîi-Sünnî İlişkileri*, ed. Mesut Okumuş – Cemil Hakyemez, Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, Çorum 2014.
- Matthiesen, Toby, “Hizbullah al-Hijaz: A History of The Most Radical Saudi Shi’a Opposition Group”, *The Middle East Journal*, vol: 64, no: 2, Spring 2010.
- *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şîilik Sempozyumu*, Ensar Neşriyat, İstanbul 1994.

-
- Nasr, Vali, "On the Conflict between Shiites and Sunnis: We Need Engagement with Iran", <http://www.spiegel.de/international/spiegel/vali-nasr-on-the-conflict-between-shiites-and-sunnis-we-need-engagement-with-iran-a-444709.html>.
 - _____, "The Shi Revival", *Military Review*, 83/3(2007).
 - _____, *The Shia Revival: How Conflicts within Islam will Shape the Future*, New York 2006.
 - Onat, Hasan, "İran İslâm Devrimi ve Şîilik", *Ortadoğu'nun Geleceği Açısından Şîi-Sunnî İlişkileri*, ed. Mesut Okumuş – Cemil Hakyemez, Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, Çorum 2014.
 - _____, "İslâm Ortak Paydasını Kaybetmiş Müslümanların Açmazı: Şîi-Selefi Kutuplaşması", *Tarihte ve Günümüzde Seleflik*, İSAV, İstanbul 2014.
 - Ortaylı, İlber, *Gelenekten Geleceğe*, Alkım Yayınevi, İstanbul 2007.
 - Taflioğlu, M. Serkan, *Humeynî (İran İslâm Devrimi)*, Ankara 2010.
 - Üzüm, İlyas, "Sunnî-Şîi Yakınlaşması: Dârü't-Takrîb Tecrübesi", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sayı. 2, 1998.
 - Wiley, Joyce N., *Irak Şîileri*, çev. Ekin Yayınları, İstanbul, ts.
 - Yıldırım, Ergün, "İslâmizm, İslâmlaşma ve İttihâd-ı İslâm", *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi ve Hareketi*, ed. İsmail Kara, Asım Öz, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2013.

Shia-Sunni Relations and Salafism*

Cemil HAKYEMEZ**

Abstract

It can be claimed that the approaches from the Shia and Sunni traditions are one of the areas that not much change experienced. One of the important reasons of this is that Iran and other Muslim Middle Eastern countries which are on the opposite of fast modernizing Turkish society have not become a part of global network.

In essence, Iran has affected from Ottoman modernisation and declared constitutional monarchy by this influence. However, Shia ulema attempts interrupted this modernisation attempt which leads Iran's Islamic Revolution. Iran's politics has a caution against global actors and modernisation. Politics held by frontiers of the revolution maintains Iranian people in alert position against global actors and this alert situation cause them to stay out of modernization. This approach leads to perpetuation of middle age sect understanding as well as exacerbation of conflicts in the Middle East. One of the important reasons of Iraq's civil war is the religious understanding which is similar to Iran Islamic State's. The ongoing harassment of the global forces against Iran is giving motivation to Iran to perpetuate their politics. It is an interesting question to ask to which point Iran will continue to follow this policy as long as the policies of global intruders. However, it is confident to say that continuing a healthy modernisation and globalisation will not be experienced sect-based. This analysis shows that the traditional conflicts would be influential on Middle East for a long period of time.

Keywords: Sunni, Shia, Modernization, Globalization, Sunni-Shia Relations

Şîi-Sünnî İlişkileri ve Selefilik

Özet

Modernleşme ve küreselleşmenin dünya üzerinde çok büyük etkilerinin tartışıldığı günümüzde, henüz çok fazla değişimin yaşanmadığı alanlardan birinin, Şîi-Sünnî temelli mezhepsel yaklaşımlar olduğu söylenebilir. Bunun en önemli nedenlerinin birisi, hızla modernleşen Türk toplumu karşısında komşusu İran başta olmak üzere Müslüman Ortadoğu ülkelerinin hala daha küresel bağın içerisine girmemiş olmasıdır.

Aslında İran, Osmanlı modernleşmesinden bir hayli etkilenmiş ve bu doğrultuda ülkede meşrutiyet ilan edilmiştir. Ancak Şîi ulemanın toplum üzerindeki nüfuzu, söz konusu

* This paper is the English translation of the study titled "Şîi-Sünnî İlişkileri ve Selefilik" published in the 1-2th issue of *İlahiyat Akademi*. (Cemil HAKYEMEZ, "Şîi-Sünnî İlişkileri ve Selefilik", *İlahiyat Akademi*, sayı: 1-2, Aralık 2015, s. 129-152.) The paper in Turkish should be referred to for citations.

** Prof. Dr., Academic Member of the Faculty of Divinity, Hitit University, e-mail: chyemez@gmail.com

girişimlerin sekteye uğramasına neden olmuş ve İran İslam Devrimi'ne yol açan süreci başlatmıştır. Devrimin ileri gelenlerinin O günden buyana izlemiş oldukları siyasetle İran halkını küresel aktörlere karşı sürekli teyakkuza tutmaları, onların modernleşmenin dışında kalmalarına neden olmaktadır. Bu durum bir taraftan İran Şii'lerinin geleneksel ortaçağ mezhep anlayışlarını devam ettirmelerine yol açarken diğer taraftan ise Ortadoğu'daki kadim çatışmaların tekrar alevlenmesine neden olmaktadır. Özellikle Irak'ın sürüklendiği iç savaşın en önemli araçlarından birinin, hala daha küreselleşmeye karşı durmayı söylem haline getiren İran modeli bir devlet yapılanmasının savunduğu din anlayışından kaynaklandığı rahatlıkla söylenebilir. Küresel güçlerin İran'a karşı sürekli tacizde bulunmaları, söz konusu politikalarını devam ettirmeleri yönünde onlara direnç kazandırmaktadır. Küreselleşen ve bu doğrultuda geleneksel din anlayışlarını revize etmeye çalışan Türk toplumu karşısında İran'ın ne zamana kadar böyle devam edeceği merak konusu. Ancak küresel işgalcilerin bu bölge üzerindeki hesapları devam ettiği sürece sağlıklı bir modernleşme ve küreselleşme sürecinin tecrübe edilemeyeceği rahatlıkla söylenebilir. Söz konusu durumun, mezhep temelli geleneksel çatışma politikalarının uzun bir süre daha Ortadoğu üzerinde etkisini hissettireceğini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Sünni, Şii, Modernizm, Küreselleşme, Sünni-Şii İlişkileri

Introduction

Shia-Sunni based sectarian approaches can be given as an example of a relatively stationary field of discussion in today's world, where modernism and globalism is discussed in terms of their great influences all around the world. One of the most significant reasons behind this is that, unlike modern Turkish society, the other Islamic Middle Eastern countries, particularly Iran, have not yet been involved in global relations.

The history of Turkish-Iranian relations have a pattern that expresses competition and conflict between these two major countries with a sectarian discourse. The relations between these aforementioned states date back to the foundation of the Safevid State and the adoption of Shia as its sect.

Safevid State's adoption of Shia as its official sect drove the Ottoman Empire into the process of transformation into a more rigid Sunni state. Rushing into sectarian extremes in fundamental issues, particularly in politics and religious affairs, these two states caused an increase in bigotry and intolerance within society. Dominating for a long period of time starting from the sixteenth century, this process could only be reversed in the eighteenth century. Attempts by Western countries to invade both the Ottoman and Iranian territories in this period forced these two societies to an inevitable reconciliation. Certain movements that gained political dimensions through the policies of Islamic unity brought about the reconciliation among religious sects, particularly between Shiite and Sunni Muslims, and some other initiatives that can be considered as supra-sectarian ideologies.

While mutual relations were furthered on this fragile ground, the emergence of new Turkish and Iranian nation states in the early twentieth century resulted in the foundation of some regional monarchies. As a consequence, the sectarian discourse, especially in interstate relations, was thrown out of focus. However, Iran's initiatives to spread the Shiite understanding towards the end of this century and particularly after the 1979 Islamic Revolution brought the sectarian discourse into the forefront again.

Indeed, Iran had been influenced by the Ottoman modernization to a great extent and declared the state as a constitutional monarchy. However, the influence of Shiite scholars upon society disrupted these initiatives and initiated the process that ended up with Iran's Islamic Revolution. Since then, the elites of this revolution have been keeping the Iranian society on alert against the global actors, which results in isolation from the endeavors of modernization. On one hand, this situation drives Iranian Shiites to sustain their traditional medievalist sectarian understanding, while on the other hand it fuels the ever-present conflicts in the Middle East. It can easily be suggested that the Iranian model in religious understanding, which adopts resistance against globalization as its principal discourse, is one of the most significant tools used in the civil war that the Iranian society has been drawn into. Continuous involvement of global powers in Iran's affairs brings more resolution to the state to further these aforementioned policies. Compared to the Turkish society, which is globalizing and trying to revise its traditional religious understanding, the lifetime of Iran's persistence remains as an issue of concern. On the other hand, it can easily be suggested that proper modernization and globalization cannot be experienced as long as global invaders sustain their plans on the region. This aforementioned situation indicates that the traditional sectarian conflict policies will effect the Middle East for quite some time.

Historical Background of Sunni-Shia Relations

The history of Sunni-Shia relations dates back to the first periods of the Islam's history, which corresponds to the emergence of Shia as an independent sect. Some claims of Shiite Muslims, which were put forward in the first quarter of the eighth century, evolved into a structure that prioritizes the dimension of faith within time and turned into a belief that accepts Ali and Fatimah "as the imams of religion with the order and assignment from Allah and the Prophet, besides the testament of the previous imam".

Coming to the forefront as a structure that accepts Ali and some others descending from him as the imams of religion, the Shia gathered the opposition groups, which were in conflict with the governments throughout the historical period for a reason, from the Umayyads to the Abbasids around itself and eventually turned into huge sectarian flock. That's to say that Shia became the main opposition party of Muslims, as the phrase goes. In parallel with the intense trend

of writing in the Islamic world that started in the second half of the ninth century, Shia has created its own literature. Being economic studies, which were based on the imamate ideology, in the first place, they have created original works in different other fields, such as Hadith, Fiqh, and Tafsir (interpretation).

One of the most significant periods that witnessed important and original works of Islamic thought is the one starting with the Caliph Harun al-Rashid and ending with the Caliph Mutawakkil. By means of contributions by the Barmakids, Harun al-Rashid's intellectual viziers, the scientific discussions, which had been carried out in quite a free environment, could be furthered within the period of the Caliph Ma'mun after a short time of interruption with this period continuing until Mutawakkil came to power. The translations of philosophical works in this period and the concomitant kalam discussions lied behind the kalam understandings of Mu'tazilah, Shia and Sunni sects. Therefore, the Islamic thought gained a strong theological foundation that brought competitiveness against its rivals and the major religions of that time, namely, Christianity and Zoroastrianism.

During the second half of the ninth century, a period when sectarian organizations were shaped and differences became evident, the Abbasid policies that allowed different understandings and even the "Mihna" understanding, initiated by Caliph Ma'mun, abused this tolerance as a means of oppression hassled some Arab communities who had considered the kalam understanding, which emerged as a result of efforts by the Mevali community, as a relapse and corruption from the beginning. Their dissatisfaction affected the political direction of the caliphate within time and eventually, these policies were terminated within the period of Caliph Mutawakkil. Together with this new political environment, this now brings Ashab al-Hadith's era forward with every aspect.

The new tone was set and a significant paradigm shift was witnessed after Ashab al-Hadith came to power and shone as a star among others. The psychological state caused by both the frustration and inability to give responses to strong rival theological understandings turned into aggression. Accordingly, kalam was prohibited in debates and other similar scientific discussions. Because of this lack in scientific discussions, these topics started to be discussed by the commons. This state of mind, which may be called "militant conservatism" based on today's political understanding, affected different other groups, particularly Shiite Muslims, and turned cosmopolitan cities like Baghdad into areas of fights with stones and sticks.

After the institutionalization of the Divinity Schools of Islam, it was inevitable for politics not to transform into a sect-oriented structure. Accordingly, religious sects can also be regarded as the political parties of that period. The transformation of Shia into a broad-based movement, unlike Sunni sects, presented it as an important political actor that had to be taken into consideration by political powers. For that reason, the politics of Muslims states have been related to Shia since the

period of Harun al-Rashid, who was one of the first rulers of Abbasids. Caliph Ma'mun had to declare Ali al-Ridha, who was regarded as an imam by Shiite Muslims, as his heir. Mutawakkil, on the other hand, acted in accordance with his other policies by prohibiting kalam and taking stringent measures against Shiite Muslims at the same time. Despite these stringent precautions, Abbasids failed to end the conflicts between Shiite Muslims and others, particularly Hanbalis who formed the most extreme group within Ashab al-Hadith.

Although the Shiite caliphate established by Fatimids in the North Africa brought some relief to Shiite Muslims, this state was controlled by Isma'ili Shiites. On the other hand, Imami or Ithna'ashari Shiites subsisted as dissatisfied groups in the East, such as Iraq, which was the center of the Abbasid Caliphate, and Khorasan. As a result of the impact caused by these developments mentioned above, Abbasids started to weaken and Buwaihids seized the caliphate, causing relief and counterattacks in Shia. However, Buwaihids also tried to pursue balanced policies toward different sects after being resettled.

After Fatimids founded the Al-Azhar University in Cairo and assigned the da'is they raised there to the East, with the purpose of spreading the Isma'ili understanding, Hassan-iSabbah established a Shiite-Isma'ili state in Alamut and upset the balances once again. Isma'ili Shiites in Alamut created a significant level of disturbance and thus the Seljuks preferred more rigid Sunni policies. Achieving dominance in the region of the Abbasid caliphate, which was actually seized by Buwaihids, the Seljuks set about protecting the Sunni caliphate as an ultimate goal. Alp Arslan, the successor of TughrilBey, assigned Nizam al-Mulk as his vizier and asked him to found the Nizamiyyah madrasahs in retaliation for Al-Azhar.

The Sunni-Shia relations remained still throughout the period of Seljuks until the Mongol invasion opened a new era. In the mid-thirteenth century, the Seljuks were dissolved after the Mongol invasion in Abbasid territories. The policies of this period were in favor of Shiite Muslims thanks to certain Shiite scholars, such as al-Allamah al-Hilli and Nasir al-Din al-Tusi, advisors of Hulagu Khan. However, the former understanding was brought back when the Mongol Emperor Abu Sa'id embraced Sunnism.

While the Iraq and Khorasan regions were trying to heal the wounds left by the Mongol invasion, the tribes who migrated to Anatolia founded a basis for new political structures that would defend the Sunni Islam in the future. It can be suggested that Shia grew stronger day by day in Iran during this period. The Sufi-like organizations that took advantage of the chaos and the gap witnessed in the region became indicators of the future Shiitization. Eventually, the School of Ardabil, which had been founded by Sunni Muslims in the 14th century, naturalized some Shiite principles and the prior Shiitization of Kubrawiya paved the way for the foundation of the Shiite Safavid state. Accordingly, Shia was adopted as the official sect of the state after the Safavid state was founded in 1501

and Shiite Iran, which has subsisted to the present day, was shaped after this development.

Acceptance of Shia as the official sect of Iran and the competition between the two countries changed the Ottoman Empire, which was essentially as Sunni state, from a tolerant state to a more rigid Sunni organization built upon the anti-Rafida (Shia) ideology. From then on, the Ottomans regarded themselves as the only defenders of the Sunni caliphate.

As it was a process to prove themselves, the foundation phase of the Safevid state witnessed slaughters committed for the sake of sectarianism. However, states had clear borders over time and the conflicts were mitigated. Meanwhile, the Safevid state collapsed in 1736. However, as Shia started to be identified with Iran, subsequent authorities acted in this direction. Ending the Safevid state and building his own rule, Nader Shah initiated an unprecedented process that alienated Sunni and Shiite Muslims. His plan was to make the Ottoman Empire, which he regarded as the great caliphate, accept the Ja'fari school of thought as the fifth major sect of Islam and put an end to the discussions and the conflicts between these two denominations.

Nader Shah's plan to help the Ja'fari ideology be accepted as the fifth Sunni sect and compromise the Shiite and Sunni Muslims was a good-natured suggestion. However, this plan could not be implemented as it could not be more than a political decision of one of these two parties¹. Except for a limited number of scholars, neither the Iranian hierarchy nor the Ottoman bureaucracy was capable of moving beyond the traditional sectarian stereotypes. This unfounded plan did not yield permanent solutions. The affirmative arguments of exceptional Ottoman scholars, such as Koca Mehmet Ragıp Pasha, underwhelmed.²

It is not a coincidence that the first attempt to compromise Sunni and Shiite Muslims was ordered by Nader Shah. As is known, the early 18th century was the period when certain parts of Muslim territories were invaded by Russia and Western countries. Therefore, it was no more possible for Muslims to irresponsibly and pertly conflict with each other without the interruption of rivals around them. As stated by Koca Mehmet Ragıp Pasha, resolution of the hostility between Ottoman and Iranian states was important, considering the Russian existence that was equally threatening for both societies. Accordingly, Russia made similar moves against the Ottoman and Kadjar Iranian states in 1768-1774 and 1804-1813,

¹ ShahbandarZadeh Ahmad Hilmi, *İslâmTarihi*, (I-II), rev. Mümin Çelik, Doğan Güneş Yayınları, İstanbul 1971, p. 501.

² Negotiations and correspondences were recorded by Koca Mehmet Ragıp Pasha. See. Koca Mehmet Ragıp Pasha, *TahkikveTevfik*, ed. Ahmet Zekiİzgören, Kitabevi, İstanbul 2003, vr. 197-a et al. By order of Sultan Mahmud I, Koca Mehmet Ragıp Pasha asked to resolve the conflicts between Shiite and Sunni Muslims and, going further, made contributions to both parties for the possible union of these two communities in a single state in his *TahkikveTevfik* regarding the conciliation hearings that he authored, presumably, in 1149(1736). Koca Mehmet Ragıp Pasha, *TahkikveTevfik*, vr. 175-b.

respectively. These two conflicts caused significant damage to both countries.³ Feeling the gradually increasing Russian impact, Iran started to offer collective actions to the Ottoman Empire, which suffered from similar problems, against Christian Russians. Therefore, these two biggest Muslim states of the region intensified this pursuit of alliance which was initiated in the 19th century. As a reaction against the invasion of Muslim territories, the ideology of "Islamic Unity" started to take shape within Muslim communities towards the middle of this century.⁴

Movements of Modernization and Sunni-Shia Relations

The 19th century witnessed an intense period that was dominated by movements of modernization all around the Islamic world. Leaving his mark on the late periods of this century, Sultan Abdul Hamid II planned to keep the Shiite Muslims living in Ottoman territories and Iraq in line with the pan-Islamism policies he attempted to carry out and to initiate good relations with the Iranian state that suffered the same fate in terms of the struggle against invasions and transformation. For that reason, the Sultan invited Jamal al-Din Afghani to Istanbul in 1892 and commenced joint efforts immediately.

Together with a team organized to assist him, Jamal al-Din Afghani posted letters to prominent figures of the Islamic world in different regions. Some of these letters were sent to the Shiite scholars in Iraq. In return, he received positive responses and maintained affirmative relations at various levels. However, in 1904, the Ottoman Empire started to sever its ties with the Shiite Muslims in Iraq due to the pressures of Russian and Iranian states, and relations with England's community. The Empire even prohibited certain political activities of this group. Accordingly, Iraqi Shiites interfered more in Iran's internal affairs by toppling the pro-Russian prime minister and started to provoke the Shiites in Central Asia. On the other hand, they developed intimacy with England, who were in a struggle against the Russian state for influence in Iran.⁵

While the Ottoman rule was in a pursuit of official and mutual convergence with Iran and Iraqi Shiites, it can be seen that the most significant interactions were achieved after a pair of unofficial initiatives. In other words, the actual

³ The wars Iran lost against Russia and the resultant treaties of Gulistan and Turkmenchay they had to sign represents one of the most unpleasant and humiliating periods of Iran's history. As a result of these treaties, the most fertile territories of the country, namely, the South Caucasia, Georgia, and Armenia, as well as the Caspian Sea and its commercially significant ports were ceded to Russia. See. Yılmaz Karadeniz, *İran'da Sömürgecilik Mücadelesine KaçarHanedanı (1795–1925)*, İstanbul 2006, p. 118.

⁴ For more information, see: CemilHakyemez, *Osmanlı İnan İlişkileri ve Sünni-Şii İttifakı*, Kitapyayinevi, İstanbul 2014.

⁵ GökhanÇetinsaya, "Osmanlı İrakı'nda Şii-Sünni İlişkileri: II. Abdülhamid Dönemi (1890-1908)", *Osmanlı Devleti'nde Din ve Vicdan Hürriyeti*, ed. Azmi Özcan, İstanbul 2000, p. 144-145.

reconciliation between Sunni and Shiite Muslims were realized as a result of some civil initiatives and especially the mutual cultural relations between constitutionalist groups. Visits of a group of Iranian elites to Istanbul and some members of the Young Ottomans, such as Namık Kemal and Şinasi, and supporting publications of prominent newspapers like *Ahter* facilitated the constitutionalist movements in Iran. Similarly, newspapers like *Tanin*, which were published by the Young Turks, supported the constitutional revolution in Iran, which continued throughout the period of counterrevolution that started in June 1908 and ended in July 1909.⁶

This manner in which the official and unofficial convergence and interactions between the two parties remained same, but the Shiite Muslims in Iraq did not keep away from this trend and relations were necessarily carried to another dimension. After the declaration of the Second Constitutional Era in 1908, Shiite children were forced to enroll in state schools in certain regions of Iraq. In fact, the Ottoman Empire had been keeping Shiite Muslims living in its territories in Iraq away from official duties as the state regarded Shia as an opposing view and did not consider them as an essential part of the community.⁷

Foreign invasions, the developing pan-Islamist policies, and the convergence caused by the constitutional movements yielded some positive outcomes in the relations between the Ottoman rule and Shiite Muslims of Iraq. Although they did not regard the Ottoman Empire as a legitimate Islamic state, probably due to the impact that emerged as a result of the convergence between two parties, Shiite authorities of the region called the Muslims to join the jihad against the British, considering the Empire as a lesser evil.⁸ A number of Shiite groups in the region showed a similar reaction against the British hegemony in Iraq in 1920 and took joint actions with Sunni Muslims.⁹ Despite all these positive developments, it is not possible to say that everything went well during this period of time. For instance; the incidents that happened in Karbala, Najaf and Hillah between May 1915 and May 1916 posed a problem in relations. Accordingly, the Ottomans blamed the Shiite scholars for the defeat in Shaiba.¹⁰

In fact, the Shiite tribes living in Iraq were not in unity but often independent from each other. What held the Shiite groups in rural areas together was not Shia but tribalism. A considerable part of the Shiite tribes depended on the sayyids they

⁶ *Tanin*, no. 4, June 1908, İstanbul Atatürk Kütüphanesi.

⁷ Ali al-Wardi, *Lemahât ictimâ'iyeye min tarîhi'l-Irakî'l-hadîs*, (I-VI), Kufan 1991, v.III, p.263; Ahmad al-Khatib, "ŞiaveModernizm, DireniştenBilinçliAçılıma", trans. Yaşar Daşkıran, *İslâmiyât*, VII/4, 152.

⁸ Sadi al-Samarrai, *et-Taifiyyefi'l-Irak: el-vâkîve'l-hâl, Müessesetü'l-Fecr*, London, 1993, p.53; Ziya Abbas, *Irak'ta Şii Merciliği'nin Siyasî Rolü*, Önsöz Yayıncılık, İstanbul 2013, p. 118.

⁹ Hamid Enayat, *Çağdaş İslâmî Siyasî Düşünce*, trans. Yusuf Ziya, Yöneliş Yayınları, İstanbul 1995, p. 82-83.

¹⁰ Abd al-Halim al-Ruhaymi, *Tarîhu'l-hareketi'l-İslâmiyye fi'l-Irak 1900-1924*, Dârü'l-âlemiyyeli't-Tibaave'n-Neşr, Beirut 1985, p. 174; Ziya Abbas, *Irak'ta Şii Merciliği'nin Siyasî Rolü*, p. 123.

lived together with, rather than the Shiite scholars in Najaf.¹¹ Also, there was a serious competition between these groups and families of clerics settled in certain cities, such as Najaf and Kadhimiya. The discussions among the interpreters of religion were at a high level that even triggered street fights among their proponents.¹²

Having all these in mind, one can easily say that the pan-Islamist policies did not achieve its target within a period of 30 years until 1908¹³ and could not create opportunities for a cultural exchange between Muslim communities. Besides¹⁴, convergence and interactions were achieved between the two parties particularly due to constitutional reforms. The most outstanding reaction of the constitutionalists of that time was the opposition against foregrounding of sectarian identities like Shia and Sunnism and the emphasis put on “Islam” as a superordinate identity.

Eventually, it is obvious that the trends of modernism that started to increase among Muslims in the second half of the 19th century brought some organizations which contributed to the efforts of breaking down prejudices between Shiite and Sunni Muslims.¹⁵ Accordingly, the emergence of “nation-state” as a notion led to a mitigation of sectarian conflicts and a shift to ethnic identities as the new bones of contention.

The Aftermath of World War I

Due to the reasons mentioned above, the movements of modernization that emerged in Ottoman and Iranian societies resulted in a significant level of convergence between members of different sects. However, this trend started to change after the World War I. The Ottoman and Kadjar dynasties collapsed at the end of the war and nation-states of Turkey and Iran were founded. Together with the abolition of the caliphate, Turkey did not have further the pan-Islamist policies, while Iran got involved in a process when the Islamic scholars were eliminated. On the other side, Iraq was subjugated by the British rule and drifted apart from the Ottomans. In addition, the Shiite scholars in the region also felt out of touch with Iran. The defeat suffered at the end of the war ruined the ideal of ummah among all Sunni and Shiite communities. Following the elimination of the Ottoman Empire

¹¹ Hanna Batatu, “Iraq’s Shia: Their Political Role and the Process of Their Integration into Society”, *Islamic Impulse*, ed. B.F. Stowasser, Washington 1986, p. 204; Faleh A. Jabar, *Irak’ta Şii Hareketi ve Direniş*, In Turkish: HikmetHalis, İstanbul 2004, p. 79-81.

¹² Ali el-Wardi, *Lemahâtictimâ’iyye min tarîhi’l-İraki’l-hadîs*, (I-VI), Kufan 1991, I, 21-22; Faleh A. Jabar, *Irak’ta Şii Hareketi ve Direniş*, p. 81.

¹³ Metin Hülâgü, (İngiliz Gizli Belgelerine Göre Milli Mücadelede İslâmcılık ve Turancılık) *İslâm Birliği ve Mustafa Kemal*, Timaş Yayınları, İstanbul 2008, p. 158.

¹⁴ İlber Ortaylı, *Geleceğe*, Alkım Yayınevi, İstanbul 2007, p. 21.

¹⁵ Cmp. Hamid Enayat, *Çağdaş İslâmi Siyasi Düşünce*, p. 80-81.

and Iran, Iraq was turned into a free space for British rule. In fact, they had already laid this foundation through certain policies, such as retaining some of the Shiite scholars in Iraq.

To prevent any possible opposition from Shiite scholars with Persian origin against their rule and the system of monarchy, the British started to impose the idea of citizenship in Iraq starting as of 1924.¹⁶ In particular, the Shiite scholars in Najaf made a significant contribution to the emergence of Iraqi nationalism or “the nation of Iraq” as a notion under their control, both being planned as a joint initiative of Shiite and Sunni Muslims¹⁷. However, it was observed over time that both the political power and the Sunni people in the region did not give the right to participate in government to the Iraqi Shiites, who were actually the native Arabs living in the country, mistaking them for the Iranian immigrants¹⁸. This resulted in a trend among the isolated Shiite youth to support the increasingly popular global leftist movements against central governments.

The Communist Party founded in Iraq in 1930 grew with the support of a group majorly composed of young Shiites until 1950s. With concerns regarding this situation, the Shiite scholars took action to protect the youth from the social deterioration and established the Islamic Dawa Party in 1957 under the guidance of some outstanding figures such as Ayatollah Muhsin al-Hakim and Muhammad Baqir. The scholars declared participation of the Communist Party as unlawful with a fatwa issued in 1960. This had repercussions in Shiite communities and the popularity of communism among young people declined.¹⁹

As the founder of the Islamic Dawa Party, one of the most significant Islamic movements in modern Iraq, the Shiite leader Muhammad Baqir al-Sadr (d. 1980) did not focus on sectarianism in his efforts. For instance; he had never run after a discriminatory purpose, such as replacing the Sunni executives with Shiites.²⁰

The popularity of the globally developing ideology of communism among young Muslims was a matter of concern for both Shiite and Sunni scholars. Some Sunni and Shiite scholars who did not have power to share commenced an initiative in Egypt in order to come together again, this time with the impact of the hostility against leftist ideologies. Therefore, the Sunni-Shiite reconciliation was reinitiated with this movement around a half century later than the end of the late Ottoman period pan-Islamist policies.

¹⁶ Faleh A. Jabar, *Irak'ta Şii Hareketi ve Direniş*, p. 89.

¹⁷ Faleh A. Jabar, *Irak'ta Şii Hareketi ve Direniş*, p. 375.

¹⁸ Said al-Samarrai, *et-Taifiyyefi'l-Irak: el-vâkive'l-hâl*, Müessesetü'l-Fecr, London 1993, p. 50; Ziya Abbas, *Irak'ta Şii Merciliği'nin Siyasî Rolü*, p. 178.

¹⁹ Muharrem Akoğlu, “Irak'ta Şii Varlığı”, *Ortadoğu'nun Geleceği Açısından Şii-Sünnî İlişkileri*, ed. Mesut Okumuş – Cemil Hakyemez, Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, Çorum 2014, p. 263.

²⁰ Joyce N. Wiley, *Irak Şiiileri*, trans. Ekin Yayınları, İstanbul trans., p. 13.

With the purpose of ensuring convergence between Ahl al-Sunnah and Shia, the parties founded an organization called “Dar al-Taqrīb” (Institute for Reconciliation) in 1945 in Egypt. Kashif al-Ghita’, a Shiite Iraqi scholar, initiated correspondence with Egypt’s interim president Mohamed Naguib in 1953 with the intent of contributing to the Shiite-Sunni reconciliation. Even before, he had already paid a number of visits to Egypt for this purpose.²¹ However, the aforementioned “taqrīb movement” started to dissolve based on the claim that the Shiite scholars in particular were in an attempt to spread their own sectarian ideas and collapsed after 30 years of activity.²² On the other hand, the rector of Al-Azhar University issued a highly important fatwa for Shia in February 1959, regarding the foundation of Dar al-Taqrīb. In a fatwa published in the Institute’s journal, Mahmud Shaltut stated that practices based on the judgments of Imami or Ithna’ashari Shia are allowable and Muslims should abstain from sectarian fanaticism. This fatwa of his that allows Muslims to learn the Shiite fiqh was a significant step in terms of the Shiite-Sunni dialogue.²³ It was probably the first time Shia was accepted as a true sect of Islam by a Sunni scholar.

Similarly, the Fedayeen (Devotees) of Islam was founded by a group of Shiite Muslims in Najaf, as a result of the influence of the Muslim Brotherhood in Iraq. This organization declared its ultimate goal as to ensure the unity of Shiite and Sunni Muslims. For that purpose, they translated the works of Al-Ghazali and Sayyid Qutb into Persian. However, their activities that sometimes appeared as armed struggles were not supported by the prominent Shiite scholars.²⁴

Meanwhile, in 1975 a civil war broke out in Lebanon, which was an artificial state established after the World War I, and the level of togetherness among different groups and sects in the region declined to the minimum level whereby people resorted to sectarian or congregational belonging to protect their lives. This situation necessarily exacerbated the sectarian conflicts²⁵ and thus caused adverse effects in reconciliation efforts.

Another significant factor to mention regarding the Sunni-Shia relations within the aftermath of the World War I is the existence of Wahhabism and the Saudi state. Wahhabism and the Saudi organization have been a threat to the sectarian balance in the region since the 18th century. The meeting held by Abdul Aziz ibn Saud in January 1927 with the leaders of the Brotherhood, tribal chiefs in Najd, and prominent Wahhabi scholars resulted in indicating their approach toward the Shiite

²¹ Muhammad Husayn Kashif al-Ghita, *el-Musûlû'l-Ulyâfi'l-İslâm lâ fi Bahamdun*, Beyrut 1980, p. 123; Faleh A. Jabar, *Irak'ta Şii Hareketi ve Direniş*, p. 160.

²² For more information, see: İlyas Üzüm, “Sünnî-Şii Yakınlaşması: Dârü't-Takrîb Tecrübesi”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 1998, p. 2, p. 171-185.

²³ Hamid Enayat, *Çağdaş İslâmi Siyasi Düşünce*, p. 92-93.

²⁴ Sayyid Muhammad Ali Huseynzadeh, *İslâm-iSiyasi Der İran*, İntişârât-ı Dânişgâh-I Müfid, Qum 1386, p. 175.; M. SerkanTaflioğlu, *Humeynî (İran İslâmDevrimi)*, Ankara 2010, p. 114-115.

²⁵ John L. Esposito, *İslâm Tehdidi Efsanesi*, Ufuk Kitapları, İstanbul 2002, p. 255.

Muslims in these territories. The important decisions made in this meeting regarding the Shiite Muslims in Al-Ahsa and Al-Qatif include:

a-All education opportunities will be used to ensure that Shiite Muslims accept Wahhabi Islam.

b-Ashura Celebrations and other innovations of Shiites will be strictly forbidden.

c-Places that are visited by Shiites will be destroyed and they will not be allowed to travel to Karbala and Najaf.

d-Shiites will pray five times together with Sunni Muslims in mosques.

e-The migrant Shiite tribes in Iraq will not be allowed to graze their cattle in Najd.

f-All Shiites who do not obey these rules will be deported from the country.²⁶

However, Abdul Aziz ibn Saud were not attentive to the enforcement of these seemingly strict prohibitions imposed to Shiites due to the pressure put by Wahhabi scholars. Accordingly, the Saudi administration has been exposed to an inevitable change after taking the control in Hejaz due the established and traditional Ottoman organizational structure in the region and different other factors, such as the heterogenous and cosmopolitan population formed as a result of pilgrimages.²⁷ Therefore, they started to fall out with Wahhabi scholars. A significant indicator of this rift was the Grand Mosque seizure organized by Juhayman al-Otaybi and his fellows.

Juhayman al-Otaybi, the leading man of the 1979 Grand Mosque seizure, fulminated Ibn Saud and the scholars around him, blaming them for stopping Brotherhood forces that were planning to fight against the Shiites in Iraq and declaring them as Kharijites. According to him, these Shiites were polytheist as they were praying for Ali, Fatimah, Hasan, and Husayn besides Allah.²⁸

As it could be understood from the abovementioned facts, the Sunni-Shia relations were in a golden era due to the movements of modernization and constitutionalism. Later on, the environment that was particularly influenced by the Muslim Brotherhood started to take effect on Shiites who were raised by modern education institutions and led to new initiatives of reconciliation between two parties. In addition, known as the rebel boys of the Sunni world, the Saudi Wahhabi Muslims continued the anti-Shia movement which they started with the incidents of Karbala in 1802, which corresponds to the early periods of the group, though to a lesser extent.

²⁶ Mehmet Ali Büyükkara, *Suûdi Arabistan ve Vehhabilik*, Rağbet Yay., İstanbul 2013, p. 111.

²⁷ Mehmet Ali Büyükkara, *Suûdi Arabistan ve Vehhabilik*, p. 250.

²⁸ Juhayman ibn Muhammad ibn Sayf al-Otaybi, *Resâilü Cuheyâmân el-Uteybî*, ed. and rev. Rif'at Seyyid Ahmed, Kahire 1988, p. 89-90; Mehmet Ali Büyükkara, *Suûdi Arabistan ve Vehhabilik*, p. 204.

Iran's 1979 Islamic Revolution

The Islamic Revolution in Iran resulted in transition to a very important phase in Sunni-Shia relations.²⁹ The official dimension of religious affairs, which was ignored for a set while due to the collapse of dynasties and efforts of nation building that emerged after the World War I, started to gain functionality together again with the revolution. Soon after that, communism lost favor as a result of the dissolution of the Soviet Union and thus religious ideologies and sectarian affairs, as well as the sectarian movements that had fallen into oblivion, were remobilized.

Graced with an anti-imperialist and anti-American discourse, in the 1970s and later, Ayatollah Khomeini maintained a political campaign against the Shah of Iran and had a great influence on the Shiite groups, which had become closer to the leftist ideology as they represented the opposition, to turn towards Islamism once again.³⁰ Thanks to Amal and Hezbollah, which were inspired by Khomeini and Musa al-Sadr, Lebanon Shiites started to establish their own organizations. These Shiite group awakened particularly with the influence of Musa al-Sadr, the founder of Amal, and turned into a broad-based organization with militia forces in 1980s. Owing to Musa al-Sadr's efforts as a charismatic leader, the stand taken by leftist and communist groups had a Shiite alternative to show their flags in mass demonstrations.³¹

Accordingly, the Hezbollah Al-Hejaz was founded in Saudi Arabia as a Shiite organization to take revenge at Saudi Arabians after the murder of Iranian pilgrims in 1987. Emerging as an affiliate of Hezbollah and being involved in violence through a number of bomb attacks, this movement was advocating Iran's *wilayat al-faqih* (authority of the jurist) theory. However, the late period Saudi Shiites did not support this movement known in relation with Iran, just as it gave no support to similar initiatives in 1980s.³²

For sure, 1979 Revolution of Iran was not the only reason behind the religion-oriented trends in Islamic world and the resultant revitalization of sectarian drives. Organizations like the Muslim Brotherhood, which had started to take shape long time ago, contributed to the revolution in Iran and led to an ideology of Islamism in general among Muslim communities all around the world.

²⁹ Cmp. İsmail Kara, "Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi ve Hareketi Üzerine Birkaç Not", *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi ve Hareketi*, ed. İsmail Kara, AsımÖz, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2013, p. 34.

³⁰ Mehmet Ali Büyükkara, *Suûdi Arabistan ve Vehhabilik*, p. 240.

³¹ John L. Esposito, *İslâm Tehdidi Efsanesi*, p. 252-253. The sudden disappearance of Musa al-Sadr in Libya stunned his followers. So that, his disappearance was identified with the Twelfth Imam, who was believed to have been occulted by Allah from mankind in 260/873. Fouad Ajami, *The Vanished Imam*, Cornell University Pres, 1986, p. 189-190; John L. Esposito, *İslâm Tehdidi Efsanesi*, p. 256.

³² Toby Matthiesen, "Hizbullah al-Hijaz: A History of The Most Radical Saudi Shi'a Opposition Group", *The Middle East Journal*, vol: 64, no: 2, Spring 2010, p. 179-197.

As mentioned above, the revolution led by Khomeini was an Islamist movement. Therefore, although it was a Shiite revolution, this movement inspired many other political movements with its emphasis on Islamism seen in its early phases and contributed to different organizations that would support sectarian reconciliation. For instance; approximately 20 volumes of hadith books were authored after the revolution and accepted as common sources by both Shiite and Sunni Muslims. It can even be claimed that this revolution shaped the Salafi movements in Islamic world. With the spirit they gained from Iran's revolution, they shifted to a more political approach. Afghan Mujahids can be considered as the first example of this trend in practice.³³

Although Khomeini's emphasis on "Islam" for all Muslims and his consciousness of being ummah had great influence not only on Shia but also some other religious movements that emerged in the Islamic world, this understanding gradually shifted to a different paradigm after his death and more emphasis was put on "Shia" than "Islam". Today we observe that the sympathy of some Muslim communities toward Khomeini and Iran because of the Islamic revolution has turned into a silence over time and even transformed into hatred within the past few years.³⁴ Therefore, in one sense the 1979 Islamic Revolution of Iran can be defined as a national movement of liberation which includes a number of different factors, such as ideological, political, and socio-economic ones, rather than pure Islamism. A huge group of Islamists guided by scholars manipulated the revolution to eliminate others from the system and called this movement, which they took in full as the "Islamic Revolution".³⁵

Khomeini did not only gain sympathy from all Muslims with the emphasis he put on Islamism in Iran's Islamic Revolution, but also influenced a significant change in Imami Shia by putting the principle of "*wilayat al-faqih*" at the center of his political system. According to Article 5 of Iran's constitution, which was entered into force under his guidance, "the sovereignty of the command [of God] and religious leadership of the community [of believers] in the Islamic Republic of Iran is the responsibility of the faqih who is just, pious..."³⁶ From this point of view, one can also say that the Shiite scholars, who had been isolated from the government since the collapse of the Safavid state in 1736, gained a stronger central position in political administration, a position similar to its role in religious affairs. In another aspect, this situation can be considered as a new start for the process of heading

³³ Mehmet Ali Büyükkara, *Suûdi Arabistan ve Vehhabilik*, p. 253.

³⁴ Hasan Onat, "Iran İslâm Devrimi ve Şiîlik", *Ortadoğu'nun Geleceği Açısından Şii-Sünnî İlişkileri*, ed. Mesut Okumuş – Cemil Hakyemez, Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, Çorum 2014, p. 149.

³⁵ Hamid Dabashi, *İran: Ketlenmiş Halk*, trans. Emine Ayhan, Metis Yayınları, İstanbul 2008, p. 161.

³⁶ Article 5: During the absence (ghayba) of his holiness, the Lord of the Age, May God all mighty hasten his appearance, the sovereignty of the command of [of God] and religious leadership of the community [of believers] in the Islamic Republic of Iran is the responsibility of the faqih who is just, pious, knowledgeable about his era, courageous, and a capable and efficient administrator, as indicated in Article 107.

toward nationalism and sectarianism in Iran, concurrently. Shiite scholars of a newly independent Iraq, which had been a community within the Ottoman society for centuries, did not support the principle of Khomeini *wilayat al-faqih* of Khomeini probably for this reason.

As also mentioned above, another reason behind the abstention of the Iraqi Shiite scholars in this period from the idea of *wilayat al-faqih* was that the revolution had to naturalize the nationalist ideologies in Iran in time. Similar to the period of Ayatollah Khomeini, against the Iraqi Shiite scholars, who had ties with the Islamist internationalism, Iranian Shiite understanding was rather associated with Iranian nationalism.³⁷ The nationalist feelings that shined outwards with the excitement caused by the war against Iraq, were combined with Islam and converted into a strong syntheses with a wider base and higher persuasiveness in the eyes of the public. Moreover, the opposition front, which was consolidated just after the revolution with some disappointed groups, was correlated with the enemy army and was eliminated in this way.³⁸

On the other hand, although a significant part of Iraqi Shiites stood aloof from the revolution, there were some activists among them, who scrambled to realize the revolutions in their countries were similar to the one that occurred in Iran. However, they changed their minds after observing the practices in Iran. Ahmad al-Khatib was one of these activists.

According to Ahmad al-Khatib, the principle of *wilayat al-faqih*, as executed in Iran, was not approved by majority of the Shiite scholars of Iraq. On the contrary, Al-Khatib states that they were rather in favor of the consultative assembly, which can also be called as democracy. Again according to Al-Khatib, a common political thought would naturally emerge if the modern Shiites can go beyond the understanding of *wilayat al-faqih* and embrace democracy, while ensuring the participation of Sunni Muslims within this process. Moreover, dispensing with the political ideology of Imamiyah or *wilayat al-faqih* would bring the Shiite communities to Sunni Muslims who adopt a political ideology based on a consultative parliamentary system.³⁹

As attempted to be explained above, the shift to both politicization and nationalism seen in the post-revolution Shia in Iran was not favored by Shiite scholars of Iraq. Some of these scholars realized the negative sides of politicization and started to question the Shiite thought of imamate, which gave birth to the understanding of *wilayat al-faqih*. The eventual point reached by these scholars was accepting Islam as a supra-sectarian notion and a common denominator, just as

³⁷ Faleh A . Jabar, Irak't aŞii Hareketi ve Direniş, p. 337.

³⁸ Hasan Onat, İnan İslâm Devrimi ve Şiilik, p. 151.

³⁹ Ahmad al-Khatib, Nedenleri Tarihte Kalmış Siyasi Ayrılık, Sünnilik-Şiilik, İslâm Birliği, trans. Muharrem Tan, İstanbul 2009, p. 348-349.

argued by previous modernist scholars. The difference between their ideology and modernism was that they put stronger emphasis on religion than others.

The post-revolution practices and Iran's transnational efforts to spread the revolution created unrest among Muslims and stimulated the reactionary anti-Shia policies. A similar attitude to the one adopted by the Ottoman Empire against Shiitization policies of the Safevid State that had accepted Shia as its official sect, was seen in Iraq under Saddam Hussein's rule. According to Ahmad al-Khatib⁴⁰, the secular and Ba'athist regime of Saddam Hussein mobilized all classical means that could be held against Rafida (Shia). In this way, they were planning to declare Shia as infidelity and legitimize the Iran-Iraq War.

Besides Iraq, Saudi Arabia also had troubles within this context under the Wahhabi Saudi regime. In addition to the Hanbali sternness, the grim struggle against all bid'ah and innovations initiated by Wahhabis posed a fundamentalist threat against Shia to an unprecedented extent.⁴¹ The foundation of the Hejaz Hezbollah by Shiite Muslims supported by Iran in the northeastern regions of the country caused a considerable disturbance for them. However, due to the positive attitude of Ibn Saud toward their economic achievements and certain social requests, the Saudi Shiites remained aloof to radical calls and invitations of Khomeini and some other Shiite leaders⁴². On the other hand, Khomeini had alleged in a work he authored in 1971 that the Saudi regime were indeed in the service of imperialist powers by writing books to slander Shiite Muslims and trying to break them away from the rest of ummah.⁴³

Despite all problems mentioned above, Islam came to the front as a common denominator for these different groups just after the 1979 Islamic Revolution of Iran and the impact of the early period spirit of Islamism and revolutionism had an undeniable importance in this regard. Even a detente could easily be identified among Shiite Muslims when the first periods of Iran's Islamic Revolution are taken into consideration. Immediately after the Revolution, Hamid Enayat⁴⁴ authored a book in 1982 and stated that there was a trend among Shiites of his period to abstain from libelous attitudes toward, particularly, the first three caliphs. A trend of moderation in relations and reconciliation between sects was also mentioned by some Sunni scholars. For instance, Hüseyin Atay⁴⁵ states that he authored his *Ehl-*

⁴⁰ Ahmad al-Khatib, *Nedenleri Tarihte Kalmış Siyasi Ayrılık*, p. 345.

⁴¹ Hamid Enayat, *Çağdaş İslâmi Siyasi Düşünce*, p. 79-80.

⁴² Mehmet Ali Büyükkara, *Suûdi Arabistan ve Vehhabilik*, p. 251-252.

⁴³ Joseph A. Kechichian, "The Impact of American Policies on Iranian-Arab relations", *Iran and the Arab World*, ed. H. Amirahmadi, N. Entessar, London 1993, p. 133-134; Mehmet Ali Büyükkara, *Suûdi Arabistan ve Vehhabilik*, p. 240.

⁴⁴ According to him, the claims suggesting that other caliphs belligerent acts against Ali by exploiting his rights have remained unchanged. Hamid İnâyet, *ÇağdaşİslâmiSiyâsiDüşünce*, p. 79-80.

⁴⁵ Hüseyin Atay, *Ehl-iSünnet ve Şia*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1983, p. 187.

iSünnetveŞîa in 1983 with the purpose of ending the hatred and hostility between these two groups. For similar purposes, in 1993 a symposium was held in Istanbul to bring Sunni and Shiite scholars together.⁴⁶

While the sectarian affairs between Sunni and Shiite Muslims were sustained in this way in the post-revolution period, a change can be seen in consideration of the real outcomes of the revolution that came to light. Iranian scholar Hamid Dabashi summarizes this situation as follows: "As an expression of the two-century accumulation, the revolution has destroyed the cosmopolitan culture of Iranian society, which was holding together the anti-imperialist and modernist movement and different beliefs and entities of the country".⁴⁷

Eventually, in a certain while after the revolution, the emergence of Amal in Lebanon, Ad-Da'wa al-Islamiya in Iraq, Tehrik-e-Jafaria in Pakistan, and HezbeWahdat in Afghanistan and similar others since the 1980s, with support, encouragement or guidance of the Iranian government which was pursuing goals of Shiite communities, and their increasingly visible sectarian activities created counter-effects in relations which had been moderate since the revolution. However, the situation was still recoverable, until the US invasion of Iraq.

After the Invasion of Iraq

As it is for all religious movements in the Islamic world, the invasion of some Muslims countries, such as Iraq and Afghanistan, by the United States and coalition forces is also a turning point for Sunni-Shia relations.

When we look at the recent developments in relations between members of Sunni and Shiite groups, a similar pursuit of reconciliation to the past efforts catches attention. For instance; in an interview the authords had with Hujjat al-Islam Dr. Zamani, the vice chancellor of Dar al-Mustafa, in June 8, 2013, in Iran, he stated that he had been involved in studies about taqrib for the past 30 years, organized meetings to discuss relevant issues in 20 different countries, and engaged in joint activities with Muhammad SayyidTantawy of Al-Azhar.

Looking at the Sunni side, we see that they have been engaged in some activities regarding the issue of taqrib. In a summit of the Organization of Islamic Cooperation, which was held in August 14-15, 2012, in Mecca, Abdullah of Saudi Arabia offered a Center of Dialogue (Markaz al-Hiwar) in Riyadh to create a common understanding among different sects of Islam and this offer was accepted by representatives of the other member countries.⁴⁸ Similarly, according to an

⁴⁶ Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şîlik Sempozyumu, Ensar Neşriyat, İstanbul 1994.

⁴⁷ Hamid Dabashi, *İran: KetlenmişHalk*, p. 152.

⁴⁸ Merkezilil-Hivârbeyne'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye. "el-Beyânü'l-Hitâmî", p. 2, Article 2, http://www.oic-oci.org/arabic/conf/is/ex-4/is_ex4_fc_ar_02.pdf, 04.10.2013. For more information, see: Adem Arıkan,

Iranian news agency, Ahmed el-Tayeb, one of the most outstanding scholars of the Sunni Al-Azhar University stated that it would be for the benefit of all Muslims if the Islamic triangle, formed by Iran, Turkey, and Egypt, pursues non-discriminatory policies for both Sunni and Shiite Muslims.⁴⁹ According to another news, Dr. Ahmad Khaled Babaker, the secretary general of the International Islamic Fiqh Academy, emphasized among his opening remarks at the “Council for Reconciliation and Consultation Among Islamic Sects” that the necessary activities had to be immediately initiated to ensure convergence among sects.⁵⁰

As seen in the examples given above, there are some activities in today’s Islamic world that aim to improve sectarian relations among different groups of Muslims. However, it not a coincidence that a majority of these activities are offered by Iran and Saudi Arabia, both known for their sectarian discourses. This situation raises questions in the mind regarding whether “these two countries are engaged in campaigns of perception management to cover up their efforts of sectarianism”. In addition, the sincerity of these countries and thus, their impacts on Muslims are also questioned. In other words, promises and commitments are empty and unconvincing for Muslims. Underground efforts of certain countries, such as Saudi and Iranian states, to influence Muslim communities are the real factors that determine the true colors of the picture.

As mentioned above, the explicit activities carried out by the Islamic Republic of Iran and its policies that expose a desire to spread Shiitization of Muslim communities have gradually warded off the influence of the Islamic Revolution in the Islamic world.⁵¹ Let alone the whole Muslim youth, today’s religious organization, emerged after the revolution and dominated by conservative scholars in all aspects, cannot even create an ideal for the young citizens of Iran and quite the contrary, it excites their feelings of grudge and hatred against the revolution.⁵² Today, expressions like “reconciliation among religious sects” cannot go beyond being mottos and small talks for both Sunni and Shiite Muslims. On the contrary, today we observe an Islamic world where expressions like “conflict among religious sects” draw more attention.

In an attempt to re-shape the Islamic world and within the framework of the new world order they have been pursuing since the invasion of Iraq, the authorities

“Şifilerin Takrîbi ve Suûdîlerin Teklifi”, *Ortadoğu’nun Geleceği Açısından Şii-Sünnî İlişkileri*, ed. Mesut Okumuş – Cemil Hakyemez, Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, Çorum 2014, p. 177 et al.

⁴⁹ <http://irananders.de/nachrichten/news/artikel/rektor-der-al-azhar-schlaegt-partnerschaft-zwischen-iran-tuerkei-und-egypten-vor.html> (17.08.2011)

⁵⁰ During this meeting, Prof. Dr. Ali Mohyi Al-Din Al-Qaradaghi, the Secretary General of the International Union of Muslim Scholars, was elected as the President of the Council for Reconciliation and Consultation Among Islamic Sects. <http://iname.wp.ar/?p=1009225> (15.09.2011)

⁵¹ Ergün Yıldırım, “İslâmizm, İslâmlaşma ve İttihad-ı İslâm”, *Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi ve Hareketi*, ed. İsmail Kara, Asım Öz, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2013, p. 125.

⁵² Farhad Khosrokhavar-Olivier Roy, *İran: Bir Devrimin Tükenişi*, trans. İsmail Yerguz, Metis Yayınları, İstanbul 2013, p.189; Hasan Onat, *İran İslâm Devrimi ve Şiilik*, p. 160-161.

of the United States are willing to stay in touch with some Shiite groups they considered relatively friendly in Iraq and use them as the engine power of the planned socio-political change.⁵³ Different phenomena and incidents that happened in the region affect today's relations and can be called as phases of an Islamic awakening, or a movement of Islamism, and the US authorities consciously try to explain them through sectarian and ethnic identities. It can be seen that they often emphasize certain expressions during assessments of the past incidents, such as minority-majority, or Shia-Salafism polarizations. As an engagement zone of conflicts, people in Iraq are classified by the US forces by their sectarian identities and the Shiite and Sunni Muslims, who live together in common settlements, are displaced and resettled for their sectarian beliefs. Sunni Muslims living in the al-Qazimiyya district of Baghdad, where Shiite Muslims constitute the majority, were forced to immigrate. The fairly common marriages between the children of particularly the Sunni and Shiite elites living in urban areas have declined to minimum levels since the US invasion. Moreover, every Sunni Muslim in the country was misrepresented as supporters of Saddam Hussein, while all Shiite Muslims were introduced as freedom fighters who fight against oppression.⁵⁴

These policies of the United States and its allies in Iraq and the presentation of Shiite Muslims in the regions as the new actors were named as "the Shia Revival" by Vali Nasr, an American Shiite advisor. According to Vali Nasr, neither Arab nationalism nor national identities are determinant factors in today's Middle East. The real determinant factor in the region is the Shiite revival and the reaction of Sunni Muslims against this movement.⁵⁵

Unlike the Islamic awakening, Vali Nasr's "Shia Revival" did not emerge as a reaction to certain factors such as colonialism, economic rout, and secularism. On the contrary, the authors see that completely sectarian realities, such as a "Sunni persecution" or a "Shiite rule", are brought forward in this regard.⁵⁶

In parallel with the Shia Revival discussions, the US invasions of Iraq and Afghanistan also raised advantages for the benefit of Iran. In an article of January 2014, Vali Nasr narrated that the traditional alliances, such as the one between the US and Saudi Arabia or Jordan, had lost their legitimacy and therefore, the cyclical situation required the States to approach Iran.⁵⁷ By means of the nascent Shiite

⁵³ Muharrem Akoğlu, *Irak'ta Şii Varlığı*, p. 283.

⁵⁴ For more information, see: Sönmez Kutlu, "Şii Uyanış Tezi ve Geleceği Tartışmaları İle İlgili Değerlendirmeler", *Ortadoğu'nun Geleceği Açısından Şii-Sünnî İlişkileri*, ed. Mesut Okumuş – Cemil Hakyemez, Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, Çorum 2014, p. 315-316, 331.

⁵⁵ Vali Nasr, *The Shia Revival: How Conflicts within Islam will Shape the Future*, New York 2006, p. 179.

⁵⁶ Sönmez Kutlu, "Şii Uyanış Tezi", p. 317.

⁵⁷ Vali Nasr, "On the Conflict between Shiites and Sunnis: We Need Engagement with Iran", <http://www.spiegel.de/international/spiegel/vali-nasr-on-the-conflict-between-shiites-and-sunnis-we-need-engagement-with-iran-a-444709.html>

generation, Iran was able to break the siege led by Saudi Arabia, Pakistan, and Taliban's Afghanistan.

According to Vali Nasr, the popularity of sectarianism in the region is a result of the Shia Revival, which emerged after the end of Saddam's regime.⁵⁸ In addition, the official Shiite understanding of Iran, which has been built upon the system of *wilayat al-faqih*, could lead to a pan-Shiite solidarity and thus, the Najaf-based Shiite organization could be a model for the new Shia Revival under the guidance of Al-Sistani.⁵⁹

Vali Nasr's "Shia Revival" and the ideas he puts forward within this context are criticized by experts of the field. According to SreeramChaulia, this book presents the image of Muslims in the eyes of the West, which is based on their understandings of fundamentalism, orientalism, and women rights, as a perception which is oriented around sectarian conflicts.⁶⁰ Looking at the recent developments in Iraq, the parallelism between them and Vali Nasr's suggestions proves SreeramChaulia's opinions. The disclosure of the monetary assistance of 200 million dollars the United States had given to Sistani before the invasion of Iraq, throughout the period starting from 1987,⁶¹ lays bare the spiral of relations behind the scenes and the way that the process is managed.

This underlying reason of Vali Nasr's suggestion was to create a different model of resistance against the Iran model, which is known for feeding the violence, the jihadist Sunni approach, and the Salafi Wahhabi understanding at the same time.⁶² However, the current impression shows that there are larger plans behind this situation and the aim of these plans is to redesign the whole Middle East. The first move that come to mind as active determinants of this process is to encourage the Shiite population, who are ready to strangle Salafi Muslims anytime, for action.

In conclusion, on one hand, the invasion of Iraq has resulted in more power and propagation in Islamic geography for the Salafi movements, while on the other hand, picture that puts a strong emphasis on Shia under the umbrella of the so-called "Shia Revival" can be observed. Accordingly, history states that the rise and falls in both Shiite and Salafi movements have oftentimes been in parallel with each other.

⁵⁸ Vali Nasr, "The Shi Revival", *Military Review*, 83/3(2007), p. 9.

⁵⁹ As a prominent *marja al-taqlid* (source to follow) living in Iraq, Sayyid Ali al-Sistani does not approve the ideology of *wilayat al-faqih*. He takes one step further in terms of democratization and states that not a totally republican system of government, rather *wilayat al-faqih*, would be more beneficial for the country. In this manner, he puts support behind a democratic state in Iraq. Ahmad al-Khatib, "Şia ve Modernizm, Direnişten Bilinçli Açılıma", p. 157.

⁶⁰ Sönmez Kutlu, "Şii Uyanış Tezi ve Geleceği", p. 340.

⁶¹ <http://www.timeturk.com/tr/2011/04/19/sistani-rumsfeld-den-rusvet-aldigini-itiraf-etti.html#.VSDqldysWVM>

⁶² Cmp. Sönmez Kutlu, "Şii Uyanış Tezi ve Geleceği", p. 323.

Discussion and Conclusion

According to "The World's Muslims: Unity and Diversity" report published by the Pew Research Center on August 9, 2012, only 42% of Egyptians, 37% of Moroccans, and 38% of Palestinians regarded Shiites as real Muslims.⁶³ It appears that significantly different results will be obtained if a similar survey, this time about Sunni Muslims, is carried out in Shiite populations. On the other hand, both Sunni and Shiite populations identify themselves as Muslims. So, is there any strong religious foundation of this emphasis on sectarian differences among today's Muslims? If not, what are the actual factors lying behind this conflict?

This question can be answered in two aspects. In the author's opinion, the main point should be searched in the mindsets and perceptions of history. With Hasan Onat's words, "every sect or ideology builds its own history and past during this process. Accordingly, it should be noted that histories are retroactive and perceptions about the past are reconstructed together with histories."⁶⁴ "Prevention of the Shiite-Salafi polarization and a possible conflict between Shiite and Sunni Muslims, is only possible through a process that may build peace and a culture of high-level trust among Muslims, while eliminating arbitrary ones and establishing a realistic perception of history."⁶⁵

In other words, the emergence process of sects before anything else has to be known to comprehend the fact that some religious issues, perceived as matters of faith and are discussed, are actually results of the early period political debates. Similarly, do the factors that trigger modern sectarian conflicts stem from popular interstate political competitions or internal policies of independent states?

A sacred cause like spreading Shia is known for contributing to the strength of the state, which had depreciated in the eyes of Iranian population, and its supporter Shiite scholars. Their mutual arguments with the monarchy-based rules of Arab countries respite both themselves and the Arab authorities that keep distance from the local communities. However, Muslims are again the worst-hit victims of this situation and the feelings of grudge and hatred between Sunni and Shiite communities are gradually increasing.

Although the current government of Iran tries to abstain from a sectarian discourse, the authorities still depend their actual existence and legitimacy on the cause of spreading Shia and Shiitization. Another reason behind their attachment for Shia or emphasis on sectarian identities is that a significant part of the country's population is composed of non-Persian ethnic groups. By placing emphasis on Shia as a common ground, ethnic demands of these groups can be thrown out of focus.

⁶³ <http://www.pewforum.org/2012/08/09/the-worlds-Muslims-unity-and-diversity-executive-summary/>

⁶⁴ Hasan Onat, "İslâm Ortak Paydasını Kaybetmiş Müslümanların Açmazı: Şi'î-Selefi Kutuplaşması", *Tarihte ve Günümüzde Selefilik*, İSAV, İstanbul 2014, p. 532.

⁶⁵ Hasan Onat, "İslâm Ortak Paydasını Kaybetmiş Müslümanların Açmazı", p. 530.

Similarly, anti-American and anti-Zionist ideologies are kept alive to shift the agenda to foreign policies and to cover up internal problems, particularly in fields of economy and governance, in this way. Today, there are serious concerns about the mainstay of Iran's economy, which is struggling to survive against the embargo.

Developments of the past few years and the emergent alliances and conflicts explicitly reveal the political dimension of this issue. Within this scope, after Iran's attitudes toward Iraq and especially about the issue of Syria, its historical relations and activities started to be questioned more. For instance; today, questions like "Were the operations of Lebanon's Hezbollah in the region actually for the people of Palestine?", or, "Did they bring any benefit to the Palestinian society?" are being asked in an explicit way. Likewise, connections of the Saudi government with Salafi organizations and its conflicting attitudes regarding relations with religious groups in Egypt and Yemen are some other issues being questioned by Muslims.

Nowadays, Iran's and Saudi Arabia's leading roles in the polarized (Sunni-Shia) Islamic world planned by the western states are understood better than the developments regarding the issue of Yemen. In other words, as the distorted historical background of this plot, which is staged as a conflict between Shia-Salafism, is already planned so the issues can be easier to manipulate. It is not by confidence that the companion of the Prophet who is referred mostly by both Salafi and Shiite Muslims as a model and most hated figure, respectively, is the same person, namely, 'Umar ibn Al-Khattab. Moreover, it is a result of the distorted and retrospectively established perception of sectarianism. Another interesting point in this regard is that both Shiite and Salafi Muslims resort to the conflict-provoking discourse of Islam's period of stagnation, which corresponds to 10th-18th centuries. Adding foreign interventions to Muslims' internal conflicts, the situation becomes completely insolvable. The extraordinary conditions observed in the Islamic world and the foreign invasions similar to those of western states have further upset the traditional balances between Sunni and Shiite Muslims. During the Mongol invasions, Nasir al-Din al-Tusi (d. 1274) and similar other great Shiite scholars caused significant unrest for Sunni scholars like Ibn Taymiyyah (d. 1328), as they stayed by the Mongol emperors of the time.

Today, we urge members of these two sects, particularly the religious scholars, to prioritize a theological discourse that will prevent conflicts and write a new history that will question mistakes as more urgent steps to take for a solution. In addition to these, as mentioned by Hamid Enayat⁶⁶; unlike Sunni Muslims, it is relatively unlikely to expect elastic behaviors from Shiites. Before anything else, the theological foundations of the two sects differ from each other. The relatively less assertive evidence of the Sunni understanding of the caliphate than the Shiite belief of imamate brings more elasticity to the former under changing conditions. Some prominent Sunni theoreticians of caliphate who had reputable position in

⁶⁶ Cmp. Hamid Enayat, *Çağdaş İslâmi Siyasi Düşünce*, p. 29-30.

governments of Abbasid, Seljuk or Mamluk rules, such as al-Mawardi (d. 450/1058), Abu Hamid Muhammad al-Ghazali (d. 505/1111) and Badr al-Din Ibn Jamaah (d. 732/1332), were able to put forward new ideas to legitimize the political power thanks to this characteristic of the relevant sect. However, the Shiite belief of imamate and the correspondingly emerging ideas of *marja al-taqlid* and *wilayat al-faqih* continue to be more influentially determinant in Shiite communities. Although the modern Shiite Muslims are engaged in certain efforts to break this siege, these efforts are often restrained due to the environment of increasing tension.

The existence of some intellectual Shiite scholars are known, such as Ahmad al-Khatib, who tried to realize a similar movement to Iran's 1979 Islamic Revolution and the idea of *wilayat al-faqih*, which is based on the Shiite belief of imamate, to Iraq. However, these scholars were disappointed after witnessing the course of affairs in Iran after the revolution, desisted from that idea and instead, came to believe that the efforts should be focused on settlement of disputes between Shiite-Sunni communities. It is also known that a majority of the Shiite *maraji'* were against the system as they were of the opinion that the idea of *wilayat al-faqih*, as adopted in Iran, would make Shia extremely politicized. Nevertheless, the encompassing nature of the current system of *marja al-taqlid* and the current environment of turmoil and conflict make the aforementioned conciliatory discourse pale besides others.

As for Iran's government, which is in an effort to place the system of *wilayat al-faqih* on solid ground; this initiative may have a lot of impacts in society as long as the economic situation in the country improves. Apparently, if the process remains within its ordinary course in the a environment, where demands for modernization are expected to become more effective, the impact of scholars on society will decrease. However, it is understood that the escalated sectarian conflicts in Iraq, Syria, and now in Yemen will inevitably affect the natural course of this process.

At this point, it is worth repeating again that foreign interventions will continue to be determinant factors of the process. Interestingly, the West imposes the traditional and medieval governance models upon Muslim countries, while living modernization to the utmost in its geography. Within this context, the author believes that the persistence calls of the first Muslim modernists, such as Namik Kemal, Jamal al-Din Afghani (d. 1897), and Muhammad Abduh (d. 1905), for the Sunni-Shia unity and similar expressions that are put into words by today's intellectuals may significantly contribute to the process as impeding factors against sectarian conflicts. Accordingly, it should be noted that the most seamless period of interdenominational relations was similar to the period of Mu'tazila, which corresponds to heated debates over kalam issues, and the 19th century is a period of time that was marked by modernist Muslim intellectuals. It can be observed that the Salafi understanding that emerged as a reaction to them and similar other Shiite groups, are the real sources of conflicts, as they derail discussions off the intellectual track to the streets. As mentioned in the author's previous study,

“Taking its arguments from Mu’tazila and its sprit from Hanbalism, the section which is under the thumb of the ideological, conflict-provoking mentality of the 19th and 20th centuries, and growing up on provocations of the 21th century’s Islamophobia, is the real source of the sectarian conflicts witnessed in the Middle East.”⁶⁷ On the other hand, the opposing groups, which are trying to legitimize the Shiite fanaticism on the pretext of the conflict-provoking discourse of these groups, indeed play into their hands. To be brief; Shia rises in parallel with the growth of Salafism. Looking at their target groups, it is understood that both of them are factors that nurture extremism.

References

- Cabbar, Faleh, *Irak’ta Şîi Hareketi ve Direniş*, trans. Hikmet Halis, İstanbul 2004.
- Abbas, Ziya, *Irak’ta Şîi Merciliği’nin Siyasî Rolü*, ÖnsözYayıncılık, İstanbul 2013.
- Ahmed Hilmi, Şehbenderzâde, *İslâm Tarihi*, (I-II), edit. Mümin Çelik, Doğan Güneş Yayınları, İstanbul 1971.
- Ajami, Fouad, *The Vanished İmâm*, Cornell University Pres, 1986.
- Akoğlu, Muharrem, “Irak’ta Şîi Varlığı”, *Ortadoğu’nun Geleceği Açısından Şîi-Sünnî İlişkileri*, ed. Okumuş, Mesut – Hakyemez, Cemil, Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, Çorum 2014.
- Arıkan, Adem, “Şîilerin Takrîbi ve Suûdîlerin Teklifi”, *Ortadoğu’nun Geleceği Açısından Şîi-Sünnî İlişkileri*, ed. Mesut Okumuş – Cemil Hakyemez, Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, Çorum 2014.
- Atay, Hüseyin, *Ehl-i Sünnet ve Şîa*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi yayınları, Ankara 1983.
- Batatu, Hana, “Iraq’s Shi’a: Their Political Role and the Process of Their Integration into Society”, *Islamic Impulse*, ed. B.F. Stowasser, Washington 1986.
- Büyükkara, Mehmet Ali, “Günümüzde Selefilik ve İslâmî İlimlere Olan Etkisi”, *Tarihte ve Günümüzde Selefilik*, İSAV, İstanbul 2014.
- _____, *Suûdi Arabistan ve Vehhabilik*, Rağbet, İstanbul 2013.
- Çetinsaya, Gökhan, “Osmanlı Irakı’nda Şîi-Sünnî İlişkileri: II. Abdülhamid Dönemi (1890-1908)”, *Osmanlı Devleti’nde Din ve Vicdan Hürriyeti*, ed. Azmi Özcan, İstanbul 2000.
- Dabaşı, Hamid, *İran: Ketlenmiş Halk*, Çeviren: Emine Ayhan, Metis Yayınları, İstanbul 2008.
- el-Kâtib, Ahmed, “Şîa ve Modernizm, Direnişten Bilinçli Açılıma”, trans. Yaşar Daşkıran, *İslâmiyât*, 7/4.
- _____, *Nedenleri Tarihte Kalmış Siyâsî Ayrılık, Sünnîlik-Şîilik, İslâmBirliği*, Türkçesi. Muharrem Tan, İstanbul 2009.

⁶⁷ CemilHakyemez, “Ehl-iSünnet’in Şîilik Algısı ve TemelEtmenler”, *Ortadoğu’nun Geleceği Açısından Şîi-Sünnîİlişkileri*, ed. Mesut Okumuş – Cemil Hakyemez, Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, Çorum 2014, p. 116.

- el-Uteybî, Cuheyman b. Muhammed b. Seyf, *Resailü Cuheyman el-Uteybî*, haz. vetahk. Rıf'atSeyyid Ahmed, Kahire 1988.
- el-Verdî, Ali, *Lemahâtictimâ'iyye min tarîhi'l-İraki'l-hadîs*, (I-VI), Kufan 1991, c. III.
- er-Ruhaymî, Abdülhalim, *Tarîhu'l-hareketi'l-İslâmiyyefi'l-İrak 1900-1924*, Dârü'l-âlemiyyeli't-Tibaave'n-Neşr, Beyrut 1985.
- Esposito, John L., *İslâm Tehdidi Efsanesi*, Ufuk Kitapları, İstanbul 2002.
- es-Samerraî, Said, *et-Taifiyyefi'l-İrak: el-vâkî ve'l-hâl*, Müessesetü'l-Fecr, Londra 1993.
- Hakyemez, Cemil, "Ehl-I Sünnet'in Şiîlik Algısı ve Temel Etmenler", *Ortadoğu'nun Geleceği Açısından Şiî-Sünnî İlişkileri*, ed. Mesut Okumuş – Cemil Hakyemez, Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, Çorum 2014.
- _____, *Osmanlı İnan İlişkileri ve Sünnî-Şiî İttifakı*, KitapYayınevi, İstanbul 2014.
- Hülagü, Metin, *(İngiliz Gizli Belgelerine Göre Milli Mücadelede İslâmcılık ve Turancılık) İslâm Birliği ve Mustafa Kemal*, Timaş Yayınları, İstanbul 2008.
- Hüseyinzade, Seyyid Muhammed Ali, *İslâm-I Siyâsi Der İnan*, İntişârât-ıDânişgâh-ıMüfid, Kum 1386.
- İnâyet, Hamid, *Çağdaş İslâmi Siyâsi Düşünce*, trans. Yusuf Ziya, YönelişYayınları, İstanbul 1995.
- Kara, İsmail, "Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi ve Hareketi Üzerine Birkaç Not", *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi ve Hareketi*, ed. İsmail Kara, Asım Öz, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2013.
- Karadeniz, Yılmaz, *İnan'daSömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanı (1795–1925)*, İstanbul 2006.
- Kâşifü'l-Gita, Muhammed Hüseyin, *el-Musûlü'l-Ulyâfi'l-İslâm lâ fi Bahamdun*, Beyrut 1980.
- Kechichian, Joseph A., "The Impact of American Policies on Iranian-Arab relations", *Iran and the Arab World*, ed. H. Amirahmadi, N. Entessar, London 1993.
- Khosrokhavar, Farhad – Roy, Olivier, *İnan: Bir Devrimin Tükenişi*, trans. İsmail Yerguz, Metis Yayınları, İstanbul 2013.
- Koca Râgıb Mehmed Paşa, *Tahkik ve Tevfik*, haz. Ahmet Zekiİzğöer, Kitabevi, İstanbul 2003.
- Kutlu, Sönmez, "Şiî Uyanış Tezi ve Geleceği Tartışmaları İle İlgili Değerlendirmeler", *Ortadoğu'nun Geleceği Açısından Şiî-Sünnîİlişkileri*, ed. Mesut Okumuş – Cemil Hakyemez, Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, Çorum 2014.
- Matthiesen, Toby, "Hizbullah al-Hijaz: A History of The Most Radical Saudi Shi'a Opposition Group", *The Middle East Journal*, vol: 64, no: 2, Spring 2010.
- *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiîlik Sempozyumu*, Ensar Neşriyat, İstanbul 1994.
- Nasr, Vali, "On the Conflict between Shiites and Sunnis: We Need Engagement with Iran", <http://www.spiegel.de/international/spiegel/vali-nasr-on-the-conflict-between-shiites-and-sunnis-we-need-engagement-with-iran-a-444709.html>.
- _____, "The Shi Revival", *Military Review*, 83/3(2007).

- _____, *The Shia Revival: How Conflicts within Islam will Shape the Future*, New York 2006.
- Onat, Hasan, "İran İslâm Devrimi ve Şiîlik", *Ortadoğu'nun Geleceği Açısından Şî-Sünnî İlişkileri*, ed. Mesut Okumuş – Cemil Hakyemez, Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, Çorum 2014.
- _____, "İslâm Ortak Paydasını Kaybetmiş Müslümanların Açmazı: Şî'î-Selefî Kutuplaşması", *Tarihte ve Günümüzde Selefilik*, İSAV, İstanbul 2014.
- Ortaylı, İlber, *Gelenekten Geleceğe*, Alkım Yayınevi, İstanbul 2007.
- Taflioğlu, M. Serkan, *Humeynî (İran İslâm Devrimi)*, Ankara 2010.
- Üzüm, İlyas, "Sünnî-Şîî Yakınlaşması: Dârü't-Takrîb Tecrübesi", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, issue 2, 1998.
- Wiley, Joyce N., *Irak Şîîleri*, trans. Ekin Yayınları, İstanbul.
- Yıldırım, Ergün, "İslâmizm, İslâmlaşma ve İttihâd-ı İslâm", *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi ve Hareketi*, ed. İsmail Kara, Asım Öz, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2013.

علاقات السنة - الشيعة والسلفية*

أ.د. جميل حقيّمز

جامعة هيتت - كلية الإلهيات: chyemez@gmail.com

الخلاصة:

في عصرنا الذي تتم فيه مناقشة التأثيرات الكبيرة للحدائثة والعولمة حول العالم، يمكن أن يقال: إن من المجالات التي لم تحدث فيها التغيرات الكثيرة بعدُ هي التعاطي على الأساس المذهبي الشيعي - السني. وأحد أهم أسباب هذا هو عدم دخول دول الشرق الأوسط الإسلامية - وفي مقدمتها إيران - في العلاقات العالمية، في مقابل التطور السريع للمجتمع التركي. والحقيقة أن إيران قد تأثرت كثيراً بالتطوير العثماني، وتم إعلان الدستورية في الدولة وفقاً لذلك. ولكن نفوذ العلماء الشيعة في المجتمع تسبب في إعاقة تلك المبادرات، وفي بدء الفترة التي أدت إلى ظهور الثورة الإيرانية الإسلامية. والمتقدمون في ركب الثورة استمروا في إيقاظ وتنبيه الشعب الإيراني منذ ذلك اليوم عبر السياسات التي اتبعوها ضد الجهات الفاعلة الدولية، مما تسبب في بقائهم خارج التطوير. وهذا الأمر أدى إلى استمرار المفاهيم الطائفية التقليدية في العصور الوسطى للشيعة الإيرانية من جهة، وتفاقم الصراعات القديمة في الشرق الأوسط من جديد من جهة أخرى. ويمكن القول بسهولة: إن أحد أهم الوسائل التي قادت العراق إلى الحرب الأهلية قد نشأت من الفهم الديني الذي يحافظ على هيكل حكومي بنموذج إيراني لا يزال يقول بالوقوف ضد العوالم. إن مضايقات القوى العالمية المستمرة لإيران، زادت مقاومتها بالاستمرار في سياساتها. فبما تُرى إلى متى ستستمر إيران هكذا في مواجهة المجتمع التركي الذي يعمل على إصلاح الفهم الديني التقليدي وفقاً للعوالم. وطالما بقيت لغزاة العالم حسابات في هذه المنطقة يمكننا القول بسهولة بعدم إمكان حصول عملية العوالم والحدائثة الصحية. وهذا الوضع يُبين أن سياسات الصراع التقليدية على أساس المذاهب سيظهر تأثيرها على الشرق الأوسط لمدة أطول.

الكلمات المفتاحية: السني، الشيعي، الحدائثة، العوالم، علاقات السنة - الشيعة

Şî - Sünnî İlişkileri ve Selefîlik

Özet

Modernleşme ve küreselleşmenin dünya üzerinde çok büyük etkilerinin tartışıldığı günümüzde, henüz çok fazla değişimin yaşanmadığı alanlardan birinin, Şî-Sünnî temelli mezhepsel yaklaşımlar olduğu söylenebilir. Bunun en önemli nedenlerinin birisi, hızla modernleşen Türk toplumu karşısında komşusu İran başta olmak üzere Müslüman Ortadoğu ülkelerinin hala daha küresel bağın içerisine girmemiş olmasıdır.

* وهذه هي الترجمة العربية للدراسة بعنوان "Şî - Sünnî İlişkileri ve Selefîlik" التي نشرت في العدد الأول والثاني من مجلة الإلهيات الأكاديمية. (جميل حقيّمز، علاقات السنة - الشيعة والسلفية، الإلهيات الأكاديمية، ديسمبر ٢٠١٥، العدد: ٢-١، ص ١٢٩-١٥٢). من الواجب أن يستند في الاقتباس إلى المقالة التركية.

Aslında İran, Osmanlı modernleşmesinden bir hayli etkilenmiş ve bu doğrultuda ülkede meşrutiyet ilan edilmişti. Ancak Şii ulemanın toplum üzerindeki nüfuzu, söz konusu girişimlerin sekteye uğramasına neden olmuş ve İran İslam Devrimi'ne yol açan süreci başlatmıştır. Devrimin ileri gelenlerinin O günden buyana izlemiş oldukları siyasetle İran halkını küresel aktörlere karşı sürekli teyakkuzda tutmaları, onların modernleşmenin dışında kalmalarına neden olmaktadır. Bu durum bir taraftan İran Şiülerinin geleneksel ortaçağ mezhep anlayışlarını devam ettirmelerine yol açarken diğer taraftan ise Ortadoğu'daki kadim çatışmaların tekrar alevlenmesine neden olmaktadır. Özellikle Irak'ın sürüklendiği iç savaşın en önemli araçlarından birinin, hala daha küreselleşmeye karşı durmayı söylem haline getiren İran modeli bir devlet yapılanmasının savunduğu din anlayışından kaynaklandığı rahatlıkla söylenebilir. Küresel güçlerin İran'a karşı sürekli tacizde bulunmaları, söz konusu politikalarını devam ettirmeleri yönünde onlara direnç kazandırmaktadır. Küreselleşen ve bu doğrultuda geleneksel din anlayışlarını revize etmeye çalışan Türk toplumu karşısında İran'ın ne zamana kadar böyle devam edeceği merak konusu. Ancak küresel işgalcilerin bu bölge üzerindeki hesapları devam ettiği sürece sağlıklı bir modernleşme ve küreselleşme sürecinin tecrübe edilemeyeceği rahatlıkla söylenebilir. Söz konusu durumun, mezhep temelli geleneksel çatışma politikalarının uzun bir süre daha Ortadoğu üzerinde etkisini hissettireceğini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Sünni, Şii, Modernizm, Küreselleşme, Sünni-Şii İlişkileri

Shia-Sunni Relations and Salafism

Abstract

It can be claimed that the approaches from the Shia and Sunni traditions are one of the areas that not much change experienced. One of the important reasons of this is that Iran and other Muslim Middle Eastern countries which are on the opposite of fast modernizing Turkish society have not become a part of global network.

In essence, Iran has affected from Ottoman modernisation and declared constitutional monarchy by this influence. However, Shia ulema attempts interrupted this modernisation attempt which leads Iran's Islamic Revolution. Iran's politics has a caution against global actors and modernisation. Politics held by frontiers of the revolution maintains Iranian people in alert position against global actors and this alert situation cause them to stay out of modernization. This approach leads to perpetuation of middle age sect understanding as well as exacerbation of conflicts in the Middle East. One of the important reasons of Iraq's civil war is the religious understanding which is similar to Iran Islamic State's. The ongoing harassment of the global forces against Iran is giving motivation to Iran to perpetuate their politics. It is an interesting question to ask to which point Iran will continue to follow this policy as long as the policies of global intruders. However, it is confident to say that continuing a healthy modernisation and globalisation will not be experienced sect-based. This analysis shows that the traditional conflicts would be influential on Middle East for a long period of time.

Keywords: Sunni, Shia, Modernization, Globalization, Sunni-Shia Relations

مدخل:

إن الحداثة والعودة من أكثر الموضوعات المثيرة للجدل في وقتنا الحاضر؛ لما لها من تأثيرات همة، إلا أنها لم تؤثر بشكل كبير في بعض المجالات في حياتنا وعلى رأسها مثلاً التقارب بين السنة والشيعة، وهي مسألة مذهبية بحتة. ومن أهم أسباب فشلها هو عدم استجابة المجتمعات الشرق أوسطية للحداثة والعودة ولا سيما الجارة إيران، في حين أن المجتمع التركي قطع شوطاً كبيراً في هذا الاتجاه.

تاريخياً يمكننا القول: إن العلاقات بين تركيا وإيران كانت وما زالت مبنية على الصراع والتنافس المذهبي، حيث بدأ الصراع منذ قيام الدولة الصفوية في إيران واعتمادها المذهب الشيعي كمذهب رسمي في البلاد.

إن اتحاد الدولة الصفوية المذهب الشيعي مذهباً رسمياً أدى في المقابل إلى اعتماد المذهب السني في الدولة العثمانية وإصرارها على ذلك، وهذا بدوره أدى إلى التعصب الأعمى للمذهب عند كلا المجتمعين الشيعي والسني. وفي القرن السادس عشر للميلاد لوحظت هذه الظاهرة التي استمرت لفترة طويلة من الزمن، إلا أنها بدأت تتغير وتأخذ أشكالاً جديدة في القرن الثامن عشر للميلاد؛ بسبب مساعي دول الغرب إلى الاستيلاء على خيرات كلا البلدين. وهذا أسهم - بشكل أو بآخر - في تقارب المجتمعين السني والشيعي. فسعت بعض الحركات الإسلامية التي اكتسبت بعداً سياسياً إلى مبادرات تتبنى فكرة الوحدة الإسلامية والتقارب بين المذاهب، وعلى وجه الخصوص «الشيعي - السني»؛ لتجاوز الفكر المذهبي.

واستمرت العلاقات المتبادلة بهذه الطريقة حتى بداية القرن العشرين الميلادي؛ إلا أن مجموعة من الأنظمة الملكية بدأت بالظهور في المنطقة المحاذية للدولتين الإقليميتين تركية وإيران، وبقي الفكر المذهبي مضمراً طوال هذه الفترة من الزمن. وفي نهاية القرن العشرين للميلاد - وخاصة مع اندلاع الثورة الإيرانية عام ١٩٧٩م - إذ بادرت إيران إلى نشر التشيع، وبدأت المذهبية تظهر من جديد.

في الواقع تأثرت إيران بالتطورات التي طرأت على الدولة العثمانية، التي اكتسبت دستورية في الدولة، لكن نفوذ العلماء الشيعة في أوساط الشعب الإيراني كان يشكل عائقاً كبيراً أمام مناقشة الموضوعات المذهبية المثيرة للجدل، ما أدى إلى انطلاق مساعي لنشر المذهب الشيعي مجدداً.

اتبع قادة الثورة في إيران سياسة إبعاد الشعب وتحذيره من جميع أشكال العودة، وهذا أدى إلى إبقائهم خارج إطار مشاريع العودة والحداثة. وهذه الذهنية أسهمت بشكل كبير في ظهور المذهبية واستمرارها عند الشيعة من جهة، وإحياء الصراعات القديمة من جهة أخرى. وعلى سبيل المثال: إن الصراع في العراق لم يظهر إلا بسبب عدم قبول إيران للعودة، وبسبب تبنيها للفكر المذهبي، وإصرارها على دولة ذات هيكلية دينية. كما أن تحرش القوى العالمية بإيران يساعدها أيضاً في الإصرار على الاستمرار في سياساتها بهذه الطريقة. فبما تروى إلى متى ستستمر إيران بهذه السياسة في مقابل المجتمع التركي الذي يعمل على إصلاح الفهم الديني التقليدي

وفقاً للعولمة. فطالما أن المنطقة تتعرض للغزو والاحتلال من قبل قوى عالمية فلا يمكن أن تتحقق الحدائة والعولمة في هذه الحالة. على أية حال؛ فإنه من المرجح أن نرى أثر هذا الصراع المذهبي التقليدي لفترة زمنية طويلة في الشرق الأوسط.

الخلفية التاريخية للعلاقات السنية الشيعية:

تعود العلاقات بين السنة والشيعة إلى العصر الإسلامي الأول، أي عندما بدأ ظهور التشيع كمذهب لأول مرة، حيث ظهرت في الربع الأول من القرن الثامن للميلاد بعض الادعاءات من قبل الشيعة، ثم تطورت هذه الادعاءات لتأخذ بعداً عقائدياً، وفي أوائل القرن التاسع للميلاد تحولت إلى إيمان جازم بالإمامة الحصرية لعلي بن أبي طالب رضي الله عنه كخليفة رسول الله عليه الصلاة والسلام بأمر وتعيين إلهي، ونص وتصريح نبوي، كما ادعوا حصر الإمامة في آل البيت من أولاد فاطمة وعلي رضي الله عنهما.

وبما أن الشيعة ادعوا الإمامة لعلي وتبنوا هذا الفكر، فقد عملوا على جمع الناس المعارضين للخلافة الأموية ثم من بعدها العباسية، واستغلوا هذا الأمر لصالحهم من أجل تأسيس مذهب خاص بهم، أي: - إن صح القول - يمكننا أن نسميه كنوع من أنواع الأحزاب المعارضة الرئيسة. واعتباراً من النصف الثاني للقرن التاسع للميلاد، قام الشيعة بتفعيل نشاطاتهم في التأليف من أجل تشكيل أدبيات خاصة بهم توازي أدبيات أهل السنة والجماعة، حيث وضعوا مصنفات أصلية في مجال التفسير والفقه والحديث، وفي مقدمتها مؤلفات عقديّة تعتمد الإمامية أساساً لها.

الفترة الزمنية التي بَدئ فيها بتأليف مصنفات أصلية للفكر الإسلامي هي عهد الخليفة العباسي هارون الرشيد، واستمرت حتى عهد الخليفة المتوكل. وبفضل مساهمة وزراء هارون الرشيد المفكرين، بالإضافة إلى البرامكة تطورت الندوات العلمية بشكل ملحوظ، واستمرت في عهد المأمون في جو من الحرية، ثم توقفت بعد ذلك في عهد المتوكل. لقد تم التخلص في تلك الفترة من الزمن من الترجمة الفلسفية، وبعض المناظرات والمناقشات التي أتت معها، بالإضافة إلى أساسيات الكلام في كل من مذهب السنة والشيعة والمعتزلة، وبذلك أصبح بمقدور الفكر الإسلامي منافسة الأديان الأخرى، كالمسيحية والمجوسية، من خلال بنية دينية قوية.

وفي النصف الثاني من القرن التاسع للميلاد - حيث أخذ كل مذهب شكله الخاص به، واتضحت الخلافات في هذه الفترة التي سمحت فيها الإدارة العباسية بحرية التنوع الفكري، حتى أنه في عهد الخليفة المأمون لعبت أدوات الضغط دورها تحت عنوان «المحنة»، وانتشر علم الكلام بسبب ما بذله الموالي من جهود بهذا الشأن - وأدت هذه السياسات إلى استياء قسم من المواطنين العرب، مما أثر على المسار السياسي للخلافة العباسية. واضطر الخليفة المتوكل في نهاية المطاف إلى إنهاء هذه السياسة. ويبدأ بعد ذلك عهد جديد مع ظهور اتجاه سياسي جديد ألا وهو «اتجاه أصحاب الحديث» أو أهل الحديث.

وعندما ذاع سيط أصحاب الحديث بعد وصولهم لسدة الحكم، حاولوا تغيير المسار المتعارف عليه، مما فتح المجال أمام تغيير نموذجي جذري. وحتى ذلك الحين - وبسبب الكبت الذي عاشوه، وبسبب الحالة النفسية التي تكونت لديهم من خلال عدم قدرتهم على الرد على الحجج الدينية القوية لمنافسيهم - أصبح لديهم نوع من الحالة العدوانية ضد منافسيهم. وكانت المناظرات والمناقشات العلمية والكلام قد مُنعت آنذاك، كما أن انعدام الأنشطة العلمية حول النقاشات والحوارات طوعاً أو كرهاً إلى الشارع. وبالتعبير السياسي في يومنا نصفها بـ «القبضة الأمنية» التي اتصفت بها «الحالة الروحية» لهؤلاء - وعلى رأسهم الشيعة الذين أثروا بالمجتمعات الأخرى - ما أدى إلى تحويل المدن العالمية كالعاصمة بغداد إلى ساحة صراع وحرب.

عندما تكتسب المذاهب الإسلامية العقدية بنية مؤسسية فلا بد من أن تأخذ السياسة طابعاً طائفيًا، وفي نهاية المطاف يمكننا القول: إن المذاهب كانت بمثابة الأحزاب السياسية في وقتنا الحاضر.

إن تحول التشيع - وعلى نطاق واسع - إلى حركة ذات بنية تختلف تماماً عن بنية المذهب السني أدى إلى أخذها بعين الاعتبار من قبل السلطة الحاكمة، مما جعلها أهم عامل سياسي آنذاك، ولهذا السبب ارتبطت سياسة الدول الإسلامية بالشيعة - بشكل من الأشكال - منذ عهد هارون الرشيد الذي كان حاكماً للدولة العباسية، مروراً بعهد الخليفة المأمون، إذ نصّب علي الرضا الذي يؤمن الشيعة بإمامته ولياً للعهد.

أما الخليفة المتوكل؛ فمثلما اضطر لمنع علم الخلاف والكلام من جهة، فقد اتخذ إجراءات مشددة إزاء الشيعة من جهة أخرى، وهذا ما يناسب سياسته. وبالرغم من اتخاذ كل هذه التدابير، إلا أنها لم توقف الصراع بين الشيعة وأهل الحديث، وعلى وجه الخصوص الخنابلة منهم.

قام الفاطميون بإنشاء الدولة الفاطمية في شمال إفريقيا، وهذه الخطوة منحت الشيعة حالة من الاسترخاء والراحة من وجهة نظرهم على أقل تقدير، إلا أن إدارة هذه الدولة كانت بيد الإسماعيلية، وهم قسم من الشيعة أيضاً. بالنسبة للشيعة الإمامية أو الإثني عشرية ظلوا ناقمين على سياسة الخلافة العباسية، وخاصة في شرقها، كالعاصمة بغداد وخراسان. أدى ذلك في النتيجة إلى إضعاف الخلافة العباسية، وتحول مقاليد الحكم بشكل فعلي إلى البويهيين، وهذا ما أسعد الشيعة، وأعطاهم فرصة للهجوم المضاد. ولكن بعد تنفيس الطاقة وتفريغ الشحنات الزائدة لدى الشيعة، عمل البويهيون على اتباع سياسات متوازنة فيما يخص العلاقات بين المذاهب.

بنى الفاطميون مدرسة الأزهر في القاهرة، وخرجوا منها الدعاة، حيث أرسلوهم نحو الشرق لينشروا المذهب الإسماعيلي هناك، وكانت نتيجة ذلك قيام دولة شيعية إسماعيلية في قلعة الموت بقيادة حسن الصباح، وكل هذه الأنشطة أدت إلى تخلخل هذه التوازنات مرة أخرى.

قام الإسماعيلية في «قلعة الموت» بتوتير الوضع أكثر فأكثر، لذلك وفي المقابل توجه السلاجقة لتطبيق سياسة صارمة من الناحية المذهبية السننية كردة فعل منهم. ثم استولى السلاجقة على الحكم في المناطق التابعة للدولة العباسية بعدما كانت تحت سيطرة البويهيين الشيعة، وأعلنوا عن هدفهم في حماية الخلافة السننية. وبعد

أن استلم السلطان «ألب أرسلان» الحكم من «طغرل بيك» عين «نظام الملك» وزيراً له، وعمل من خلاله على بناء «المدارس النظامية» مقابل الأزهر.

ومع استمرار العلاقات بين السنة والشيعة في عهد السلاجقة بهذا الشكل وإذا تظهر لدينا مرحلة جديدة ومهمة؛ ألا وهي مرحلة الغزو المغولي. وفي منتصف القرن الثالث عشر للميلاد احتل المغول المناطق التابعة للخلافة العباسية، وبسبب تشتت قوة السلاجقة آنذاك، واعتماد قائد المغول «هولاكو» على المستشارين من العلماء الشيعة، أمثال العلامة «الحلي» و«نصير الدين الطوسي»، ما أدى ذلك لاتباع سياسات تصب في مصلحة الشيعة. وباعتناق قائد المغول «أبو سعيد» للمذهب السني عادت الأمور إلى ما كانت عليه.

بينما كان يحاول العراق وخراسان التخلص من المعاناة التي سببها الغزو المغولي، وإذ بهياكل سياسية جديدة تظهر للدفاع عن المذهب السني مستقبلاً من خلال الشعوب التي هاجرت إلى بلاد الأناضول. وخلال هذه المرحلة كان المذهب الشيعي يزداد قوة يوماً بعد يوم في إيران. هذه الفوضى والفراغ كانا لصالح بعض المجموعات التي كانت تدعي التصوف، حيث كانوا بمثابة رسل في المناطق التي سيستشر فيها التشيع مستقبلاً. وفي منتصف القرن الرابع عشر للميلاد تم إنشاء «تكية أردبيل» داخل المجتمع السني، التي اعتمدت على بعض العناصر الشيعية، وقبل ذلك تشيع «الكبروية»؛ كل هذه الأمور فتحت باباً أمام إقامة الدولة الصفوية. وفي عام ١٥٠١ للميلاد - ومع قيام الدولة الصفوية - أصبح التشيع المذهب الرسمي للدولة، وما زال تشيع إيران مستمراً إلى يومنا هذا منذ ذلك الحين.

إن اعتماد المذهب الشيعي في إيران كمذهب رسمي للبلاد، واستمرار الصراع بين إيران والدولة العثمانية، جعل الأخيرة أكثر صلابة في تمسكها بالمذهب السني، وزاد من اهتمامها به أكثر من ذي قبل، حيث تحولت إلى دولة ذات بنية معارضة للرافضة (الشيعة)، واعتبر العثمانيون أنفسهم حماة للخلافة السنية.

عمل الصفويون في مرحلة تأسيس دولتهم على استغلال الصراع المذهبي المتبادل لإثبات وجودهم؛ كونهم في طور النشأة. لكن مع مرور الزمن، وبعد أن اتضحت حدود كلا الدولتين هدأت الأوضاع نسبياً إلى أن سقطت الدولة الصفوية في عام ١٧٣٦ للميلاد. وبما أن التشيع كانت قد ارتبطت بإيران عمدت الإدارات المتعاقبة إلى الحدو حذو أسلافهم في هذا الشأن، فقام «نادر شاه» بطرح مبادرة جديدة، وهي إبعاد السنة عن الشيعة، بعد إطاحته بالدولة الصفوية واستيلائه على الحكم. وبما أنه كان ينظر إلى الدولة العثمانية كدولة الخلافة العظمى اقترح عليها القبول بالمذهب الجعفري كمذهب خامس في الدولة العثمانية؛ للتخلص من الجدال والصراع المذهبي ظاهرياً.

كان هذا الاقتراح كبادرة حسن نية من «نادر شاه» من أجل الوصول إلى تسوية بين الشيعة والسنة، إلا أنه لم يكتب له النجاح؛ لأنه كان قراراً سياسياً من طرف واحد^(١)، وبغض النظر عن عدد قليل من العلماء، فإن

Şehbenderzâde Ahmed Hilmi, *İslâm Tarihi*, (I-II), tahk. Mümin Çelik, Doğan Güneş Yayınları, İstanbul (١)

البنية الدينية الهرمية في إيران من جهة، وأصحاب الفكر البيروقراطي في الدولة العثمانية لم يكونوا بمستوى يسمح لهم بتجاوز القالب المذهبي التقليدي بعد، لذلك لا يمكن التوصل إلى نتائج ثابتة قبل التخلص من جذور هذا الفكر. وفي النهاية؛ فإن الجهود التي بذلها العلماء العثمانيون وأصحاب الفكر أمثال «محمد راغب باشا» كانت غير كافية ولم تُجدِ نفعاً^(٢).

إن المبادرة التي أطلقها «نادر شاه» كتجربة هي الأولى من نوعها، ولم تكن محض صدفة على الإطلاق، ومن المعروف أنه في مطلع القرن الثامن عشر للميلاد بدأت الدول الإسلامية - ولأول مرة - تفقد أراضيها لصالح الدول الغربية وروسيا، وعلى هذا النحو فإن شعور المسلمين بانعدام المتربص الجدي المحيط بهم من الخارج لا يُمكنهم من مكافحة الصراع وحالة اللامبالاة والتصرفات غير المسؤولة فيما بينهم. إن تعرض إيران والدولة العثمانية لخطر مشترك، وهو الخطر الروسي كان يوجب على كلتا الدولتين أن تتخلص من عداء بعضهما بعضاً؛ لأن ما فعلته روسيا في الدولة العثمانية ما بين عامي (١٧٦٨ - ١٧٧٤) للميلاد فعلته في الدولة القاجارية في إيران بين عامي (١٨٠٤ - ١٨١٣) للميلاد، حيث أضرت بكلا الدولتين، وتسببت في تخلفها في مجالات كثيرة^(٣).

شعرت إيران بزيادة مضايقات روسيا لها يوماً بعد يوم، فاقترحت «المقاومة المشتركة» مع الدولة العثمانية لمكافحة الخطر الروسي الصليبي. وبالتالي أثارت الدولتان الإسلاميتان الكبريان جدلاً واسعاً في المنطقة، وعملوا على تعزيز الاتفاقيات التي أبرمت بين الدولتين في القرن التاسع عشر للميلاد وتقويتها. وفي منتصف هذا القرن على وجه الخصوص برز لدينا فكرة «الاتحاد الإسلامي» كردة فعل من المسلمين، وكرفض لأي شكل من أشكال الاحتلال للأراضي الإسلامية^(٤).

حركات التحديث والعلاقات السنية - الشيعية:

القرن التاسع عشر للميلاد، هو الحقبة التي ازدادت فيها عمليات التطوير بشكل كثيف في العالم الإسلامي. أراد السلطان العثماني عبد الحميد الثاني - الذي وضع بصمته على أواخر هذا العصر في إطار سياسة الاتحاد الإسلامي التي حاول تطبيقها - أن يجمع الشيعة الذين يعيشون في العراق، وأن يؤسس علاقات جيدة

(٢) لقد سجلت المقابلات والمراسلات من قبل قوجا راغب محمد باشا، انظر: Koca Râgıb Mehmed Paşa, *Tahkik ve Tevfik*, haz. Ahmet Zeki İzgören, Kitabevi, İstanbul 2003, vr. 197-a vd.

لقد طلب قوجا راغب محمد باشا في كتابه - المسمى بـ «التحقيق والتوفيق» والذي ألفه بأمر من السلطان محمود الأول عام ١٧٣٦/١١٤٩ حول محادثات السلام - إنهاء الصراع بين السنة والشيعة، بل ذهب أبعد من ذلك وأراد أن يسهم بإخلاص في توحيد الطائفتين في دولة واحدة؛ انظر: Koca Râgıb Mehmed Paşa, *Tahkik ve Tevfik*, vr. 175-b.

(٣) إن الحروب التي هُزمت فيها إيران أمام روسيا، واضطرت في نهايتها إلى توقيع معاهدتي جولستان وتركمنجاي من أكثر الفترات المؤلمة والمهينة في تاريخ إيران. لقد تم التخلي في هذه المعاهدة لصالح روسيا عن أحصبا أراضي البلاد في مناطق جنوب القوقاز وجورجيا وأرمينيا وبحر قزوين والموانئ ذات الأهمية التجارية هناك؛ انظر: Yılmaz Karadeniz, *İran'da Sömürgecilik. Mücadelesi ve Kaçar Hanedanı (1795-1925)*, İstanbul 2006, s. 118.

(٤) للتوسع في الموضوع انظر: Cemil Hakyemez, *Osmanlı İnan İlişkileri ve Sünni-Şii İttifakı*, Kitapyaymevi, İstanbul 2014.

مع إيران التي تتقاسم معه قدر التغيير ومقاومة الاحتلال. في ظل ذلك دعا جمال الدين الأفغاني إلى إسطنبول عام ١٨٩٢ للميلاد، وقاما بالبدء معاً بالعديد من النشاطات المباشرة.

حيث قام جمال الدين الأفغاني - مع الفريق المشكّل - بكتابة رسائل إلى وجهاء مناطقهم في العالم الإسلامي، وأرسل قسم من هذه الرسائل إلى علماء الشيعة في العراق. فتلقى بالمقابل استجابة لدعوته، وقد شهدت تلك الفترة علاقات إيجابية على مختلف المستويات. لكن الدولة العثمانية وبسبب الضغوطات الروسية الإيرانية والاتصال الموجود مع الإنجليز قطعت الروابط مع الشيعة اعتباراً من عام ١٩٠٤ للميلاد، بل حظرت العديد من فعالياتهم السياسية؛ لأن الشيعة العراقيين أسقطوا رئيس الوزراء الموالي لروسيا، وبدؤوا بتحريض شيعة آسيا الوسطى من جهة، واقتربوا من الإنجليز المتصارعين مع الروس من أجل السيطرة على إيران من جهة أخرى^(٥).

عندما كانت الإدارة العثمانية تبحث عن هذا النوع من التقارب المتبادل بشكل رسمي مع إيران والشيعة العراقيين، نرى على أرض الواقع حصول تفاعلات خطيرة نتيجة عدد من النشاطات غير الرسمية. فأصبح التقارب الأساسي بين السنة والشيعة في هذا العصر ناتجاً عن بعض المبادرات المدنية، وخاصة بفضل العلاقات الثقافية المتبادلة. فمجميء قسم من المثقفين من إيران إلى إسطنبول - أمثال نامق كمال والشيناسي وغيرهم -، ولقاؤهم مع العثمانيين الجدد، ونشر بعض الصحف - مثل صحيفة «أحتر» -.

كل ذلك أعطى دفعة للحركات الدستورية. وفي هذا الإطار أيضاً دعمت الصحف التابعة للشباب الأتراك - مثل صحيفة «طين» - الثورة الدستورية الإيرانية ضد العملية الثورية التي بدأت في حزيران ١٩٠٨ للميلاد، واستمرت حتى تموز ١٩٠٩ م^(٦).

ومع استمرار التفاعل والتقارب بين شطريه الرسمي وغير الرسمي لم تبق الشيعة العراقية بعيدة عن ذلك، وبهذه الطريقة انتقلت العلاقات إلى أحجام مختلفة طوعاً أو كرهاً. وفي عام ١٩٠٨ مع بدء إعلان الدستور الثاني أُجبر أطفال الشيعة - ولا سيما في بعض مناطق العراق - على الذهاب إلى المدارس الحكومية. وحتى ذلك الوقت كانت الدولة العثمانية تعتبر الشيعة طائفة معارضة، ولذلك لم تعتبرهم عناصر أصلية تعيش في أرضها في العراق، لذا احتفظت بهم بعيداً عن المناصب الرسمية^(٧).

ثم إن التقارب - الذي تشكل من خلال الغزوات الأجنبية وسياسة الاتحاد الإسلامي الذي تطور في هذا الإطار والحركات الدستورية - تسبب في بعض النتائج الإيجابية بين الإدارة العثمانية وبين الشيعة العراقيين.

Gökhan Çetinsaya, "Osmanlı Irakı'nda Şif-Sünnî İlişkileri: II. Abdülhamid Dönemi (1890-1908)", (٥) *Osmanlı Devleti'nde Din ve Vicdan Hürriyeti*, ed. Azmi Özcan, İstanbul 2000, ss. 144-145

(٦) *Tanin*, no. 4, Haziran 1908, İstanbul Atatürk Kütüphanesi

(٧) لمحات اجتماعية من تاريخ العراق الحديث، علي الوردي، الكوفة، ١٩٩١ م، (٣/٢٦٣)، و Ahmed el-Kâtib, "Şia ve *Modernizm, Direnişten Bilinçli Açılıma*", çev. Yaşar Daşkıran, *İslâmiyât*, VII/4, 152

وعلى الرغم من عدم اعتبار المراجع الشيعية في المنطقة الدولة العثمانية دولة إسلامية شرعية، إلا أن إحدى القبائل الشيعية قامت بالدعوة للجهاد إلى جانبهم ضد الإنجليز، وربما كان هذا بسبب تأثير عملية التقارب بين الطرفين^(٨). وقد قامت بعض الطوائف الشيعية في المنطقة عام ١٩٢٠ للميلاد بالتنسيق مع السنة، وأظهروا ذات الموقف ضد الانتداب البريطاني في العراق^(٩). ومع ذلك لا نستطيع القول: إن الأمور كانت على ما يرام بالرغم من كل التطورات الإيجابية التي جرت. فعلى سبيل المثال: بعض الأحداث التي حصلت في كربلاء والنجف والحلة بين أيار عام ١٩١٥م وأيار عام ١٩١٦م جعلت العلاقات تضطرب من جديد. فحمل العثمانيون علماء الشيعة مسؤولية انهزامهم في شُعبية^(١٠).

في الواقع كانت العشائر الشيعية التي تعيش في العراق تتحرك بشكل مستقل عن بعضها بعضاً؛ لأنها لا تمتلك بنية متجانسة، بسبب عدم وجود هيكل موحد وخاصة الطوائف الشيعية التي تعيش في المناطق الريفية. فليست الشيعية هي التي تربطهم ببعضهم، وإنما العلاقات القبلية. فجزء مهم من العشائر الشيعية كان مرتبطاً بأسياده الذين كانوا معه، أكثر من ارتباطه بعلماء الشيعة في النجف^(١١). وقد كانت هناك منافسة جديّة بين هذه الطوائف وأسر رجال الدين القاطنين في بعض المدن مثل كربلاء والنجف والكاظمية، وكانت تجري مناقشات تصل إلى درجة الشجار في الشوارع بين أنصار العلماء^(١٢).

وعندما نأخذ كل هذا بعين الاعتبار، يمكننا القول: إن سياسة الاتحاد الإسلامي لم تستطع الوصول إلى هدفها المرجو حتى عام ١٩٠٨م، أي فترة ٣٠ عاماً^(١٣)، ولم توفر فرصاً للتبادل الثقافي بجديّة بين المجتمعات الإسلامية، ومع ذلك^(١٤)؛ فقد أسهمت بالتفاعل والتقارب، وخاصة بفضل الحركة الدستورية. وإن أهم ميزة للدستوريين في الفترة المذكورة كانت معارضة إبراز الهويات الطائفية - مثل السننية والشيعية - والتأكيد على الهوية الإسلامية فقط.

(٨) الطائفية في العراق، الواقع والحال، سعيد السامرائي، مؤسسة الفجر، لندن، ١٩٩٣، ص ٥٣، و Ziya Abbas, *Irak'ta Şii Merciliği'nin Siyasî Rolü*, Önsöz Yayıncılık, İstanbul 2013, s. 118.

(٩) Hamid İnâyet, *Çağdaş İslâmi Siyasî Düşünce*, çev. Yusuf Ziya, Yöneliş Yayınları, İstanbul 1995, ss. 82-83.

(١٠) Abdülhalim er-Ruhaymî, *Tarîhu'l-hareketi'l-İslâmiyye fi'l-Irak 1900-1924, Dârü'l-âlemiyye li't-Tibaa* (١٠) ve'n-Neşr, Beyrut 1985, s. 174; Ziya Abbas, *Irak'ta Şii Merciliği'nin Siyasî Rolü*, s. 123.

(١١) Hana Batatu, "Iraq's Shi'a: Their Political Role and the Process of Their Integration into Society", (١١) *Islamic Impulse*, ed. B.F. Stowasser, Washington 1986, s. 204; Faleh A. Cabbar, *Irak'ta Şii Hareketi ve Dîreniş*, Türkçesi: Hikmet Halis, İstanbul 2004, s. 79-81.

(١٢) لمحات اجتماعية من تاريخ العراق الحديث، (١/ ٢١ - ٢٢)، و Faleh A. Cabbar, *Irak'ta Şii Hareketi ve Dîreniş*, s. 81.

(١٣) Metin Hülagü, (İngiliz Gizli Belgelerine Göre Milli Mücadelede İslâmcılık ve Turancılık) *İslâm Birliği* (١٣) ve Mustafa Kemal, Timaş Yayınları, İstanbul 2008, s. 158.

(١٤) İlber Ortaylı, *Gelenekten Geleceğe*, Alkım Yayınevi, İstanbul 2007, s. 21 (١٤).

وبالنتيجة فالالتجاهات الحديثة التي بدأت تتكاثر بين المسلمين - اعتباراً من النصف الثاني من القرن التاسع عشر الميلادي - بدأ يتضح أنها أنتجت بعض التشكيلات التي ساعدت فيما بعد في هدم الجدران بين الشيعة والسنة^(١٥). ووفقاً لذلك؛ بدلاً من الالتزام الديني، فقد تسبب ظهور فهم الدولة القومية، وتخفيف النقاشات المذهبية في انزلاق الصراع نحو الهويات العرقية.

الأوضاع بعد الحرب العالمية الأولى:

نرى أن حركات التحديث التي ظهرت في الدولة العثمانية وإيران فتحت المجال لبعض التقاربات الجديدة بين أعضاء المذاهب المختلفة كما تحدثت عن ذلك سابقاً. فتغيّر مسار تقدم التقارب مع بداية الحرب العالمية الأولى، وبنتيجة الحرب انهارت السلالات العثمانية والقاجارية، وتم تأسيس الدول القومية الإيرانية والتركية بدلاً عنها. ومع إلغاء الخلافة لم يبق هناك ادعاء لتركيا في الاتحاد الإسلامي. وقد شهدت هذه الفترة من الزمن عملية القضاء على دور العلماء في إيران. وأصبح العراق تحت السيطرة البريطانية، إذ انفصل عن الدولة العثمانية، كما أنه لم يعد هناك صلة للعلماء الشيعة في المنطقة مع إيران. فالهزيمة التي حصلت في الحرب، دمرت المثل العليا لجميع شرائح الأمة السنية والشيعة على حد سواء. فقد أصبح العراق منطقة يتجول فيها الإنجليز بحرية بعد خروج الدولة العثمانية وإيران، وقبل ذلك كانوا قد بدؤوا بإعداد البنية التحتية من خلال بعض سياساتهم، مثل دفع راتب شهري لقسم من العلماء الشيعة في العراق.

وقد بدأ الإنجليز بتجهيز فكرة المواطنة الحديثة في العراق اعتباراً من عام ١٩٢٤م، من أجل منع العلماء الشيعة - الذين هم من أصول فارسية - من معارضة الإنجليز والنظام الملكي^(١٦). فقد كان هناك دعم كبير - وخاصة من العلماء الشيعة في النجف - لتشكيل دافع «الأمة العراقية» أو القومية العراقية التي تحاول تأسيس العمل المشترك بين السنة والشيعة اللذين يرزحان تحت سيطرة «الإنجليز»^(١٧). ولكن مع مرور الزمن فإن كلاً من السلطات السياسية والشعب السني اعتبرا الشيعة العراقيين - الذين هم في الأصل من العرب المحليين - إيرانيون أجنب هاجروا إلى هناك^(١٨)، ويريان أنهم لا يمتلكون حق المشاركة في الإدارة. وهذا الأمر تسبب في دعم الكثير من شباب الشيعة - الذين هم داخل الطرف المستبعد - لحركات اليسار المنتشرة بسرعة في العالم ضد الحكومات المركزية.

الحزب الشيوعي الذي تأسس عام ١٩٣٠ في العراق كبر بدعم الشرائح التي تتكون أغليتها من الشباب

(١٥) krş. Hamid İnâyet, Çağdaş İslâmi Siyasi Düşünce, s. 80-81.

(١٦) Faleh A. Cabbar, Irak'ta Şii Hareketi ve Direniş, s. 89.

(١٧) Faleh A. Cabbar, Irak'ta Şii Hareketi ve Direniş, s. 375.

(١٨) الطائفية في العراق؛ الواقع والحال ص ٥٠، و Ziya Abbas, Irak'ta Şii Merciliği'nin Siyasî Rolü, s. 178.

الشيعة حتى عام ١٩٥٠. فالعلماء الشيعة الذين كانوا قلقين من هذا الوضع، اتخذوا إجراءات معينة بهدف حماية الشباب من التراجع اجتماعياً، وقاموا بتأسيس حزب الدعوة الإسلامية عام ١٩٥٧م بقيادة آية الله محسن الحكيم ومحمد باقر الصدر. وفي عام ١٩٦٠ أفتوا بمنع وتحريم الاشتراك بالحزب الشيوعي. وقد أثر هذا الأمر كثيراً على الشيعة، وانخفضت شعبية الشيوعية بين الشباب^(١٩).

فالقائد الشيعي محمد باقر الصدر - الذي أسس عام ١٩٨٠م إحدى أهم الحركات الإسلامية العراقية، مثل حزب الدعوة الإسلامية - لم يسلط الضوء على الطائفية في نشاطاته. فمثلاً لم يلاحظ سعيه وراء أي هدف طائفي، كإحضار إداريين شيعة بدلاً من السنة على سبيل المثال^(٢٠).

فالرغبة التي ظهرت بين شباب المسلمين في الدول التي تنامت فيها الإيديولوجية الشيوعية أصبحت مصدر قلق لرجال الدين السنة أيضاً، وليس للشيعة فقط. وإن بعض رجال الدين السنة والشيعة - الذين لم يبق لهم سلطة يتقاسمونها، وربما بتأثير المعارضة اليسارية التي يرونها عدواً مشتركاً - أطلقوا مبادرة في مصر من أجل الاجتماع مرة ثانية. وبهذا الشكل بدأت أعمال التقارب السنوية الشيعة من جديد بعد قرابة نصف قرن من انتهاء فعاليات الاتحاد الإسلامي في آخر عهد الدولة العثمانية.

وقد تشكلت في مصر عام ١٩٤٥م مؤسسة سُميت بـ «دار التقريب» بهدف التقريب بين السنة والشيعة. وقد بدأ العالم الشيعي العراقي كاشف الغطا بالمراسلات مع الرئيس المصري المؤقت محمد نجيب عام ١٩٥٣م بهدف المساهمة في التقارب بين الشيعة والسنة، وكان قد زار مصر بنفس الغاية عدة مرات سابقاً^(٢١). وقد بدأت «حركة التقريب» المذكورة أعلاه بالانهيار مع بدء العلماء الشيعة بشكل خاص في نشر آراء مذهبهم، وتسببوا في هدمها بعد أن استمرت نشاطاتها قرابة ٣٠ عاماً^(٢٢). ومع هذا فإن إحدى الفتاوى المهمة جداً الموجهة للشيعة في إطار تشكيل مؤسسة «دار التقريب» صدرت من قبل شيخ الأزهر الدكتور محمود شلتوت في شباط عام ١٩٥٩. وعبر محمود شلتوت في فتواه - التي نُشرت في مجلة المؤسسة - عن أنه يجوز العمل بأحكام الإمامية والاثني عشرية، وأنه ينبغي تجنب التعصب الطائفي. فأصدره فتوى بحق تعليم الفقه الشيعي كانت خطوة مهمة تجاه الحوار الشيعي السني^(٢٣). وربما كان قبول المذهب الشيعي من قبل عالم سني على أنه مذهب صحيح هو الأول من نوعه.

(١٩) Muharrem Akoğlu, "Irak'ta Şii Varlığı", *Ortadoğu'nun Geleceği Açısından Şii-Sünnî İlişkileri*, ed. Mesut Okumuş - Cemil Hakyemez, Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, Çorum 2014, s. 263.

(٢٠) Joyce N. Wiley, *Irak Şiiileri*, çev. Ekin Yayınları, İstanbul ts., s. 13.

(٢١) Muhammed Hüseyin Kâşifü'l-Gita, *el-Musûlü'l-Ulyâ fi'l-İslâm lâ fi Bahamdun*, Beyrut 1980, s. 123; Faleh A. Cabbar, *Irak'ta Şii Hareketi ve Direniş*, s. 160.

(٢٢) İlyas Üzümlü, "Sünnî-Şii Yakınlaşması: Dârü't-Takrîb Tecrübesi", *İslâm: İslâm için Araştırmaları Dergisi*, 1998, sy. 2, s. 171-185.

(٢٣) Hamid İnâyet, *Çağdaş İslâmî Siyasî Düşünce*, s. 92-93.

بالإضافة إلى أن «تنظيم الفدائيين المسلمين» الذي شكلته مجموعة شيعية في النجف - متأثرين بحركة الإخوان المسلمين في العراق - أظهر أن ضمان الوحدة بين السنة والشيعة هو هدف رئيسي. فهم كانوا قد ترجموا أعمال الإمام الغزالي وسيد قطب إلى الفارسية. ولكن نشاطاتهم التي بلغت الكفاح المسلح لم تجد الدعم من رجال الدين الشيعة المهمين^(٢٤).

فبينما كان العالم الإسلامي يعيش هذه الأحداث في أحد أجزائه، اندلعت حرب أهلية عام ١٩٧٥ م في لبنان، أضعفت مستويات التعايش بين المذاهب والطوائف المختلفة في المنطقة إلى الحد الأدنى. ولجأ الناس الذين يريدون حماية أرواحهم إلى الانتماءات الطائفية والمذهبية، وهذا الوضع أدى إلى ازدياد الصراع الطائفي^(٢٥)، وهكذا أثر بشكل معاكس على جهود التقارب التي حاولوا تأسيسها.

وفي الفترة ما بعد الحرب العالمية الأولى يمكن أن نعتبر الوهابية ودولة آل سعود عاملين مهمين جداً من حيث العلاقات السنية-الشيعة. وكانت الوهابية وآل سعود قد شكلوا إشكالية من حيث التوازن الطائفي في المنطقة منذ القرن الثامن عشر للميلاد. فالاجتماع الذي قام به عبد العزيز بن سعود في عام ١٩٢٧ م مع قادة الإخوان المسلمين، ورؤساء القبائل في نجد، والعلماء الوهابية أظهرت النتيجة التي وصلوا إليها في رأيهم عن الشيعة الموجودين على أراضيهم. وهذه بعض القرارات التي اتخذوها بخصوص الشيعة الذين يعيشون في الإحساء والقطيف:

- أ- استخدام كل أشكال التربية والتعليم من أجل قبول الشيعة للإسلام الوهابي.
- ب- عدم السماح للشيعة بممارسة طقوسهم الدينية، مثل «عاشوراء».
- ج- هدم الأضرحة التي يتم زيارتها من قبل الشيعة، وعدم السماح لهم بزيارة النجف وكربلاء.
- د- إجبار الشيعة على أداء الصلوات الخمس في مساجد السنة.
- هـ- عدم السماح للبدو الشيعة بالرعي في هضبة نجد.
- و- سيتم طرد ونفي كل شيعي لم يلتزم بهذه القرارات خارج البلاد^(٢٦).

بالرغم من هذه القرارات الصعبة للغاية التي اتخذت ضد الشيعة من قبل عبد العزيز بن سعود تحت ضغط علماء الوهابية، إلا أنه لم يكن راغباً في تطبيق هذه القرارات. ومنذ أن بسط آل سعود سيطرتهم على منطقة الحجاز تم تغيير أسس البنية العثمانية التقليدية، والتنوع السكاني الناتج عن أداء فريضة الحج، وما شابه ذلك^(٢٧).

(٢٤) Seyyid Muhammed Ali Hüseyinzâde, *İslâm-i Siyasi Der İran*, İntişârât-ı Dânişgah-ı Müfid, Kum 1386, (٢٤)

.s. 175.; M. Serkan Tafhoğlu, *Humeynî (İran İslâm Devrimi)*, Ankara 2010, s. 114-115

.John L. Esposito, *İslâm Tehdidi Efsanesi*, Ufuk Kitapları, İstanbul 2002, s. 255 (٢٥)

.Mehmet Ali Büyükkara, *Suûdi Arabistan ve Vehhabilik*, Rağbet Yay., İstanbul 2013, s. 111 (٢٦)

.Mehmet Ali Büyükkara, *Suûdi Arabistan ve Vehhabilik*, s. 250 (٢٧)

وبسبب هذه العوامل تم هذا التغيير - طوعاً أو كرهاً - ما أدى إلى تدهور علاقاتهم مع علماء الوهابية. ويمكننا ملاحظة ذلك من خلال حادثة الحرم المكي التي قام بها «جهيمان العتيبي» ومن معه.

وَجَّهَ الفاعل الرئيس لحادثة الحرم المكي التي جرت عام ١٩٧٩ للميلاد «جهيمان العتيبي» انتقاداً لاذعاً لابن سعود والعلماء الذين من حوله، بسبب منعهم لوحدة تابعة للإخوان من محاربة الشيعة في العراق، ووصفهم لهم بالخوارج. ومنذ ذلك الحين كان هدف الجهيمان الشيعة، فكل من يدعو علياً وفاطمة والحسن والحسين من دون الله عز وجل فهو مشرك^(٢٨).

كما يمكننا أن نفهم من موضوعنا هذا أن العلاقات بين السنة والشيعة كانت في أوج ازدهارها بفضل تحركات النظام الدستوري ومساعي الحداثة. وبعد ذلك تم تأمين جو مناسب، ولا سيما مع ظهور حركة الإخوان المسلمين، حيث أثرت في الشيعة الذين نشؤوا ضمن المؤسسات التعليمية المعاصرة من جهة، وفتحت المجال من جديد أمام مبادرات التقارب من جهة أخرى. في هذه الأثناء، عمل عصاة العالم السني - المتمثل بالوهابيين السعوديين في بداية عهدهم - على مكافحة الشيعة بشدة من خلال ارتكابهم مجزرة بحقهم في كربلاء عام ١٨٠٢ للميلاد، وفيها بعد، وإن لم يكن العداء لهذه الدرجة من الشدة، فقد استمروا في سياستهم هذه ضدهم.

الثورة الإيرانية في عام ١٩٧٩ للميلاد:

ساهمت الثورة الإسلامية في إيران في الانتقال إلى خطوة مهمة جداً على صعيد العلاقات بين المذهبين السني والشيعة^(٢٩). وبعد الحرب العالمية الأولى انهار نظام السلالات، وبدأت مساعي تكوين أمة بدلاً منه، ونتيجة لذلك بقيت العلاقات الدينية مغيبة لفترة طويلة من الزمن. لكن مع انطلاق الثورة بدأت تكتسب فاعلية من جديد. وبعد فترة زمنية قصيرة من تفكك الاتحاد السوفيتي، وازدراء الشيوعية، تم إحياء الفكر الديني، وعادت العلاقات بناء على المذهبية، وعلى هذا النحو تمت إثارة المذهبية من جديد، تلك التي كادت أن تخمد.

اعتباراً من عام ١٩٧٠ للميلاد بدأ آية الله الخميني سياسة معاداة الإمبريالية، التي أطلقها ضد الشاه. وشن حملة سياسية ذات طابع معادٍ لأمريكا، ونجح من خلال هذه السياسة بتحويل مسار الشيعة اليساريين نحو الإسلامية^(٣٠). وبفضل حركة أمل وحزب الله اللتين تتلقيان الإلهام من الخميني وموسى الصدر بدأ

(٢٨) Cuheyman b. Muhammed b. Seyf el-Uteybî, *Resâilü Cuheyman el-Uteybî*, haz. Ve tahk. Rıf'at Seyyid (٢٨) Ahmed, Kahire 1988, s. 89-90; Mehmet Ali Büyükkara, *Suûdi Arabistan ve Vehhabilik*, s. 204

(٢٩) krş. İsmail Kara, "Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi ve Hareketi Üzerine Birkaç Not", *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi ve Hareketi*, ed. İsmail Kara, Asım Öz, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2013, s. 34

(٣٠) Mehmet Ali Büyükkara, *Suûdi Arabistan ve Vehhabilik*, s. 240

الشيعة في لبنان تشكيل تنظييات خاصة بهم. ولا سيما بفضل مؤسس «حركة أمل» موسى الصدر، الذي بدأ الشيعة في عهده بالنهوض، وتحولوا إلى منظمة ذات قاعدة واسعة تضم الميليشيات التي تم تشكيلها. بينما كانت المجموعات اليسارية والشيوعية على استعداد من أجل تبني هذا القائد الشيعي الفذ من وجهة نظرهم، الذي قاد الاحتجاجات الشيعية التي أثبت وجوده من خلالها^(٣١).

وفي هذا الصدد أيضاً؛ تم تأسيس مجموعة شيعية تحت اسم «حزب الله الحجاز» عام ١٩٨٧ للميلاد في السعودية، من أجل الانتقام للحجاج الشيعة الذين قُتلوا أثناء حادثة الحرم المكي. إن ارتباط هذه المجموعة بحزب الله، ودعمها للعنف، واقتراح اسمها بعدد من الهجمات والتفجيرات، بالإضافة إلى تبنيها لمنهج ولاية الفقيه في إيران، أدى كل ذلك إلى تراجع تأييد الشيعة في السعودية لها في الآونة الأخيرة مقارنة بما كانت عليه سابقاً في عام ١٩٨٠ للميلاد^(٣٢).

بالطبع لم تكن الثورة في إيران عام ١٩٧٩ للميلاد السبب الوحيد في إثارة الدوافع الطائفية من جديد، والتوجه نحو الدين في العالم الإسلامي، بل كانت هناك حركات إسلامية موجودة منذ زمن، مثل جماعة الإخوان المسلمين، وبعض الحركات الإسلامية المشابهة لها، التي أسهمت في الثورة الإيرانية من جهة، وفتحت المجال أمام نشوء فكر إسلامي في أوساط المسلمين حول العالم بشكل عام من جهة أخرى.

كما نوهنا أعلاه؛ فقد كان توجه الثورة التي قادها الخميني توجهاً ذا طابع إسلامي، لذا - وبالرغم من كونها ثورة شيعية، وبسبب تركيزها على الإسلام - كانت في البداية بمثابة الملهم لكثير من الحركات التي ظهرت بعدها، وساهمت في دعم التشكيلات التي تؤيد مساعي التقارب بين المذاهب. فعلى سبيل المثال: بعد الثورة تم تأليف كتاب من ٢٠ مجلداً يحتوي على الأحاديث المتفق عليها من قبل السنة والشيعة. ويمكننا القول: إنهم اتجهوا نحو التيارات السلفية الموجودة في العالم الإسلامي أيضاً. وتأثر هؤلاء بروح الثورة في إيران، لذا توجهوا نحو المجال السياسي. والمجاهدون الأفغان هم أيضاً موضع بحث في هذا التوجه الجديد، كأول نموذج عملي قابل للتطبيق^(٣٣).

عمل الخميني على تعزيز الوعي لدى الأمة، والتركيز على فكرة «الإسلام»، حيث إنه لم يؤثر على الشيعة فحسب، بل أثر على قسم من الحركات الإسلامية الأخرى أيضاً. لكن بعد وفاته بدأ التوجه شيئاً فشيئاً نحو التركيز على التشيع فقط. وبالنسبة للأطراف المتعاطفة والمعجبة بالخميني والثورة الإسلامية في إيران فقد قلت

(٣١) John L. Esposito, *Islâm Tehdidi Efsanesi*, s. 252-253. إن اختفاء موسى الصدر في ليبيا فجأة أنشأ صدمة بين أتباعه.

لدرجة أنه ارتبط اختفاؤه مع حالة الإمام الثاني عشر الذي ادعوا بأنه ذهب إلى الغيبة عام ٢٦٠ / ٨٧٣.

(٣٢) Toby Matthiesen, "Hizbullah al-Hijaz: A History of The Most Radical Saudi Shi'a Opposition Group", *The Middle East Journal*, vol: 64, no: 2, Spring 2010, s. 179-197.

(٣٣) Mehmet Ali Büyükkara, *Suûdi Arabistan ve Vehhabilik*, s. 253.

مع الزمن محبتهم وإعجابهم به وبثورته، ولا سيما في الآونة الأخيرة التي شهدنا فيها تحول هذا الحب والإعجاب إلى نفور وكرهية^(٣٤). وعلى هذا النحو، ومن زاوية أخرى؛ نجد أنه علاوة على كونها ثورة إسلامية يمكن وصفها بحركة التحرر الوطني أيضاً، التي تضم كثيراً من العوامل على المستوى العقائدي والسياسي والاجتماعي والاقتصادي. ومن خلال تلاعب كبرى الجماعات الإسلامية التي يوجهها علماء الثورة وإقصائها للآخرين، أعطوا اسم «الثورة الإسلامية» للحركة التي تنضوي تحت أجنحتهم^(٣٥).

حصل الخميني على تعاطف المسلمين من خلال تركيزه على فكرة «الإسلاموية» في ثورته، لكنه اعتمد على منهج «ولاية الفقيه» في حكمه كنظام سياسي للبلاد. وكان هذا بمثابة إنجاز كبير بالنسبة للشيعة الإمامية. وعلى هذا النحو أصبحت المادة الخامسة من الدستور الإيراني سارية المفعول، وهي التي تقول: إن ولاية الأمر وإمامة الأمة أصبحت تقع على عاتق الفقهاء، الذين يتصفون بالعدل والزهد^(٣٦). وهكذا عاد العلماء الشيعة الذين استبعدوا منذ سقوط الدولة الصفوية عام ١٧٣٦ للميلاد للحكم من جديد. وليس في المجال الديني فقط، وإنما تربعوا على عرش السياسة أيضاً، وأصبحوا أكثر قوة من ذي قبل. ومن جهة أخرى يُعتدّ أن هذا كان بمثابة مرحلة جديدة من التوجه نحو الفكر المذهبي والقومي في إيران. فالعلماء الشيعة المستقلون في العراق - الذين تمتعوا بحق المواطنة لمئات السنين في الدولة العثمانية - لم ينظروا إلى منهج «ولاية الفقيه» بعين الرضا.

كما أشرنا أعلاه؛ إن أحد أسباب عدم قبول العلماء الشيعة في العراق لفكرة «الولي الفقيه» هو اضطراب الثورة في إيران لقبول عوامل الفكر القومي ضمن مبادئها مع مرور الزمن. وكما كان في عهد الخميني، نلاحظ أن التشيع الإيراني توجه نحو الفكر القومي، على عكس علماء الشيعة في العراق الذين كانوا يؤيدون فكرة «الأمة الإسلامية»^(٣٧). وقد أثارت الحرب مع العراق دوافع الشعور القومي لدى الشعب ولهذا اكتسبوا أكبر قدر من المصادقية، وقاعدة شعبية أكثر اتساعاً وذات بنية قوية ومتناسكة. فالمعارضة التي خاب أملها عقب الثورة تُركت بذلك خارج الأمر، بجعلها مترابطة مع جيش العدو^(٣٨).

ومن جهة أخرى فإن جزءاً مهماً من الشيعة العراقيين - مهما كانوا بعيدين عن الثورة - فقد كان من بينهم

Hasan Onat, "İran İslâm Devrimi ve Şîlik", *Ortadoğu'nun Geleceği Açısından Şii-Sünnî İlişkileri*, ed. (٣٤)

.Mesut Okumuş - Cemil Hakyemez, Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, Çorum 2014, s. 149

.Hamid Dabaşı, *İran: Ketlenmiş Halk*, çev. Emine Ayhan, Metis Yayınları, İstanbul 2008, s. 161 (٣٥)

(٣٦) تنص المادة الخامسة من الدستور الإيراني على أن ولاية الأمر وإمامة الأمة في الجمهورية الإسلامية الإيرانية في زمن غيبة الإمام المهدي (الإمام الثاني عشر عند الشيعة الإمامية): تكون بيد الفقيه العادل المتقي العالم بأمر زمانه، الشجاع الكفء في الإدارة

والتدبير الذي يتولى هذا المنصب وفقاً للمادة ١٠٧.

.Faleh A. Cabbar, *Irak'ta Şii Hareketi ve Direniş*, s. 337 (٣٧)

.Hasan Onat, *İran İslâm Devrimi ve Şîlik*, s. 151 (٣٨)

من دخل في جهد كثيف من أجل تحقيق ثورة كإيران في دولتهم في البداية. ولكنهم غيروا رأيهم بعد أن شهدوا تطبيقها الفعلي بذهاهم إلى إيران، وأحد هؤلاء هو «أحمد الكاتب».

إن فكرة ولاية الفقيه التي نُفِذت في إيران - وفقاً لأحمد الكاتب - لم تشهد موافقةً من قسم كبير من علماء الشيعة العراقيين. يقول الكاتب: إن غالبية علماء العراق يعتمدون بشكل أكبر على الشورى، أي على الديمقراطية. وحسب رأيه: إنه في حال تبني الديمقراطية - بتجاوز فهم الشيعة المعاصرين لولاية الفقيه - وإضافة السنة لهذه العملية، فسيتم توفير تشكيل فكري سياسي مشترك تلقائياً. وإن التخلي عن الفكر السياسي - «الإمامية» أو «ولاية الفقيه» - سيقرب المجتمع الشيعي للسنة الذين يتبنون الفكر السياسي الذي يعتمد على الشورى^(٣٩).

وكما مر معنا سابقاً؛ فلم تُر موافقة علماء الشيعة العراقية على تسييس التشيع الإيراني في فترة ما بعد الثورة من جهة، ومن جهة أخرى لم ير الانزلاق نحو القومية؛ فقسم منهم بدأ بتحقيق فكرة الشيعة الإمامية التي ولّدت نظام ولاية الفقيه، مع إدراكهم السلبيات الناجمة عن التسييس. وبالنتيجة: إن النقطة التي وصلوا إليها هي سمو العلماء الحدائين فوق المذاهب، حتى أصبحت القاسم الإسلامي المشترك. فالفرق بينهم وبين الحدائين هو تسليطهم الضوء على الدين أكثر منهم.

إن الفعاليات الدولية التي شرعت لها إيران من أجل نشر الثورة، وإجراءات ما بعد الثورة، قادت إلى بدء بعض الاضطرابات فيما بين المسلمين من جهة، وسببت في تنفيذ السياسات الرجعية المعادية للشيعة من جهة أخرى. وكما أن اتخاذ الصفويين للمذهب الشيعي ديناً رسمياً للدولة ومبادرتهم في عمليات التشيع وُلّدت الموقف العثماني. فقد حدث ما يشابه ذلك في العراق في عهد صدام حسين. وحسب أحمد الكاتب^(٤٠): إن نظام صدام العلواني - البعثي الذي يحكم العراق قد وضع جميع المواد الكلاسيكية التي يمكن استخدامها ضد الرفضية «الشيعة» في التداول. وكانوا بذلك سيعلمون الشيعة كفاراً، ويجعلون الحرب الإيرانية-العراقية مشروعة.

ودولة أخرى تعاني المحنة غير العراق هي المملكة العربية السعودية، التي هي تحت حكم آل سعود الوهابي. فالنضال القاسي الذي بدأه الوهابية ضد كل البدع والتجديد - إضافة إلى الصلابة الحنبلية - شكّل تهديداً متطرفاً للشيعة لم يُر مثله في التاريخ^(٤١). وإن تأسيس حزب الله الحجازي بدعم إيراني بين الشيعة الذين يعيشون شمال شرق البلاد أقلقهم كثيراً. إن الترحيب الإيجابي لآل سعود ببعض المكاسب الاقتصادية أو بعض

Ahmed el-Kâtib, *Nedenleri Tarihte Kalmış Siyasi Ayrılık, Sünnilik-Şiilik, İslâm Birliği*, çev. Muharrem (٣٩)

.Tan, İstanbul 2009, s. 348-349

.Ahmed el-Kâtib, *Nedenleri Tarihte Kalmış Siyasi Ayrılık*, s.345 (٤٠)

.Hamid İnâyet, *Çağdaş İslâmi Siyasi Düşünce*, s. 79-80 (٤١)

المطالب الاجتماعية للشيععة السعوديين تسبب في وقوفهم بعيدين عن الدعوات المتطرفة للخميني وبعض القادة الشيعة^(٤٢).

إن الخميني كان قد بين في أحد أعماله السابقة الذي كتبه عام ١٩٧١ أن النظام السعودي - الذي حاول تشويه سمعة الشيعة بكتبه، وإبعادهم عن الأمة بذلك - يخدم الاستعمار^(٤٣).

وبالرغم من كل السلبيات التي ذُكرت سابقاً؛ فبتسليط الضوء على القاسم الإسلامي المشترك بين الأطياف كافة فيما بعد الثورة الإسلامية الإيرانية عام ١٩٧٩ نجد أن تأثير الإسلامية وتأثير التفرقة الأولى للثورة حقيقة لا تقبل الجدل. ولو أخذنا بعين الاعتبار الفترة الأولى للثورة الإسلامية الإيرانية، نلاحظ بسهولة وجود ليونة داخل كل الشرائح الشيعية. وقد أفاد «حميد عناية»^(٤٤) في كتابه الذي كتبه عام ١٩٨٢ عقب الثورة أنه يرى ميلاً للشيعة في عهده تجاه تجنب المواقف المهينة، وخاصة للخلفاء الثلاث الأول. وفي هذا العصر أيضاً - وبسبب هبوب قدر من رياح الاعتدال والتقارب بين المذاهب - أعرب بعض علماء السنة عن توجهات مشابهة. فمثلاً أفاد «حسين أطاي»^(٤٥) أنه كتب كتاباً اسمه «أهل السنة والشيعة» عام ١٩٨٣ من أجل القضاء على الكراهية والعداء بين المذهبيين. ولأسباب مشابهة، فقد تم تنظيم مؤتمر التقى فيه علماء الشيعة والسنة عام ١٩٩٣ في إسطنبول^(٤٦).

وباستمرار العلاقات المذهبية بين السنة والشيعة بعد الثورة مباشرة - بهذا الشكل المعتدل - نلاحظ بدء تغيير التقييمات مع صدور النتائج الحقيقية للثورة مع مرور الزمن. وإن المفكر الإيراني «حميد داباشي» يلخص الوضع على النحو التالي: «إن الثورة دمرت الثقافة العالمية التي تجمع عناصر المعتقدات المختلفة في البلاد، ودمرت التيار الحدائثي المناهض للاستعمار المتكون في إيران نتيجة تراكم عصرين تقريباً»^(٤٧).

وبالنتيجة: إنه بغاية الحصول على أهداف شيعية معينة بعد فترة من الثورة، وبدعم وتشجيع وقيادة الإدارة الإيرانية، وإنشاء منظمة مثل «أمل» في لبنان، و«الدعوة الإسلامية» في العراق، و«تحريك الجعفرية» في باكستان، و«حزب الوحدة» في أفغانستان، وتكوين فعاليتهم الطائفية الأكثر وضوحاً مع مرور الزمن، فإنه

(٤٢) Mehmet Ali Büyükkara, *Suüdi Arabistan ve Vehhabilik*, s. 251-252.

(٤٣) Joseph A. Kechichian, "The Impact of American Policies on Iranian-Arab relations", *Iran and the Arab World*, ed. H. Amirahmadi, N. Entessar, London 1993, s. 133-134; Mehmet Ali Büyükkara, *Suüdi Arabistan ve Vehhabilik*, s. 240.

(٤٤) ولكن حسب ظنه أنه لم يحدث أي تغيير في رأيهم حول الخلافة، حيث إنهم يزعمون أن الخلفاء - رضي الله عنهم - أخذوا الخلافة من علي - رضي الله عنه - غصباً: Hamid İnâyet, *Çağdaş İslâmî Siyâsî Düşünce*, s. 79-80.

(٤٥) Hüseyin Atay, *Ehl-i Sünnet ve Şia*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi yayımları, Ankara 1983, s. 187.

(٤٦) Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şîlik Sempozyumu, Ensar Neşriyat, İstanbul 1994.

(٤٧) Hamid Dabaşı, *İran: Ketlenmiş Halk*, s. 152.

يمكن أن يُقال: إنها أثرت بشكل معاكس على العلاقات التي كانت تستمر باعتدال بعد الثورة. ومع ذلك فقد كان بالإمكان تطبيع العلاقات إلى ما قبل الاحتلال الأمريكي.

الوضع فيما بعد احتلال العراق:

بعد احتلال أمريكا وقوات التحالف للبلاد الإسلامية - مثل العراق وأفغانستان - نقطه تحول بارزة في العالم الإسلامي، وخصوصاً على الصعيد المذهبي، من حيث توتر العلاقات بين المذهبين السني والشيوعي. وكتيجة لهذه التطورات والأحداث الأخيرة، فقد قام أعلام وعلماء كلا المذهبين السني والشيوعي بمحاولات عدة لإعادة التقارب بين المذهبين، ومد جسورٍ للتواصل بين الطرفين. وبالنظر للجانب الشيوعي يجدر الحديث عن اللقاء الذي جمعنا مع مساعد مدرسة دار المصطفى حجة الإسلام الدكتور زماني في إيران بتاريخ ٨ حزيران ٢٠١٣، حيث حدثنا الدكتور زماني عن جهوده المبذولة على مدار ثلاثين سنة وحتى اليوم في المجال الإصلاحية، وإعادة التقارب، وفتح باب الحوار بين أتباع كلا المذهبين السني والشيوعي. حيث قام الدكتور زماني بعقد لقاءات وإقامة فعاليات في أكثر من ٢٠ دولة مختلفة، وكان من أبرز هذه الفعاليات اللقاء الذي جمعه شيخ الأزهر محمد سيد طنطاوي.

وعند النظر إلى الجناح السني، نجد هناك مجموعة من الفعاليات المتعلقة بالتقارب، حيث اقترح الملك عبد الله ملك السعودية في مؤتمر التعاون الإسلامي الذي عُقد في ١٤-١٥ آب عام ٢٠١٢ إنشاء مركزٍ للحوار بين الأديان موقعه الرياض، باسم «مركز الحوار»، وتمت الموافقة على الاقتراح من قبل ممثلي الدول الأعضاء^(٤٨). وحسب وكالة الأنباء الإيرانية - نقلاً عن العالم السني أحمد الطيبي أحد أبرز علماء الأزهر - قال: «إذا اتبعت دول المحور الإسلامي الثلاثي: إيران وتركيا ومصر سياسة عدم التمييز بين الشيعة والسنة، فسيكون ذلك في صالح العالم الإسلامي أجمع»^(٤٩). وفي خبر آخر: أكد الأمين العام لأكاديمية الفقه الإسلامي العالمي الدكتور أحمد خالد في افتتاح هيئة الاستشارة والتقارب بين المذاهب الإسلامية على ضرورة البدء - وبشكل عاجل - بالعمل على التقارب بين المذاهب في العالم الإسلامي^(٥٠).

(٤٨) مركز الحوار بين المذاهب الإسلامية «البيان الختامي» ص ٢ المادة ٢. وانظر للتوسع: http://www.oic.org/oci.org/arabic/conf/is/ex-4/is_ex4_fc_ar_02.pdf, 04.10.2013.

Arkan, "Şiîlerin Takrîbi ve Suûdîlerin Teklifi", *Ortadoğu'nun Geleceği Açısından Şiî-Sünnî İlişkileri*, ed.

.Mesut Okumuş - Cemil Hakyemez, Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, Çorum 2014, s. 177 vd

<http://irananders.de/nachrichten/news/article/rector-der-al-azhar-schlaegt-partnerschaft-zwischen-iran-tuerkei-und-aegypten-vor.html> (٤٩) (17.08.2011).

(٥٠) لقد تم في الاجتماع نفسه اختيار الأستاذ الدكتور علي محيي الدين القره داغي - الأمين العام للاتحاد العالمي لعلماء المسلمين -

رئيساً للمجلس الاستشاري للتقارب بين المذاهب الإسلامية: http://iname.org/wp_ar/?p=1009225 (15.09.2011).

كما هو مبين في الأمثلة المذكورة أعلاه نجد استمرار مبادرات تطوير العلاقة بين المذاهب. لكن صدور قسم كبير من المبادرات من قبل إيران والسعودية اللتين ترفعان شعار المذهب السني والشيعي ليس مصادفة، فهل يا تُرى تقوم بذلك حتى تخفي تعصبها المذهبي بهكذا مبادرات؟! يحظر على البال - شئنا أم أبينا - سوء نية أو نيات مختلفة. وأصبح يُسأل عن مدى صدقهم وتأثيرهم على المسلمين ومجتمعاتهم. وبالنتيجة نجد أن عودهم للمسلمين في تحقيق إصلاح مجتمعاتهم أصبحت غير مقنعة بالنسبة للمسلمين. ومن العناصر المهمة في إظهار مقاصدهم الخفية ما تقوم به السعودية وإيران من إجراءات وعمليات خفية على المستوى العالمي لكي يتأثر المسلمون بعقيدتهم.

كما أؤدنا سابقاً: إن الجمهورية الإسلامية الإيرانية لم تُخف مساعيها وغايتها في تشييع المناطق السنية، بل قامت بدورها بالتشييع علناً. وهذا ما سبب تراجعاً في مدى تأثير هذه الثورة شيئاً فشيئاً بعد أن كانت مقبولة في إيران ولها أهميتها وقيمتها في نفوس المسلمين حول العالم^(٥١).

إن تقلد العلماء الشيعة المناصب في الحكومة والإدارة وفي المجالات كلها بعد الثورة، وتمسكهم الشديد بالسياسة جعلهم أصحاب نفوذ في مجتمعهم حتى يومنا هذا. وبالرغم من كل هذه المزايا التي امتلكوها، إلا أنهم لم يُؤثروا في شباب إيران تأثيراً إيجابياً لإصلاحهم وتقويم أفكارهم، فضلاً من أن يُؤثروا في شباب المسلمين جميعاً، بل على العكس تماماً، إذ أيقظوا شعور الحقد عند الشباب تجاه الثورة الإسلامية في إيران، التي كانت مقبولة ومؤثرة بالنسبة لهم^(٥٢). إن ما يدعونه من تقارب بين المذاهب أصبح اليوم مجرد شعار بلا فائدة وبلا تأثير في المجتمع السني والشيعي. حتى انعكس الأمر، وبدؤوا يدعون إلى «الاقتيال والحروب بين المذاهب» في العالم الإسلامي للأسف الشديد.

بعد التدخل الأمريكي في العراق من أجل نقل العالم الإسلامي إلى الأفضل - حسب زعم أمريكا، وهي كاذبة ومراوغة في ذلك - اختارت أن تتعامل مع الفئات الشيعية للقيام بالإصلاحات السياسية والاجتماعية كما تريدها هي وتديرها وحدها فقط^(٥٣). لكنهم بعدما تسببوا بالحروب في المنطقة أرادوا استغلال الفتن التي كانت موجودة تاريخياً بين الشيعة والسنة حتى يغطوا إجرامهم، وبدؤوا بإقناع العالم بـ «الحروب بين المذاهب». ومن الملاحظ أنهم عندما يمللون ما يجري في المنطقة يحاولون إيصال مفهوم معين للعالم، وهو أن المشكلات القائمة هي ما بين السلفية والشيعة، أو ما بين الأقليات الإثنية والأكثرية. حتى وصل الأمر في المناطق التي اشتد فيها القتال بين الفئات الاجتماعية إلى قيام أمريكا بدورها بتقسيم المناطق، وتخصيصها على حسب الفرق

Ergün Yıldırım, "İslâmizm, İslâmlaşma ve İttihad-ı İslâm", *Türkiye'de İslâmçılık Düşüncesi ve Hareketi*, (٥١) ed. İsmail Kara, Asım Öz, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2013, s. 125

Farhad Khosrokhavar-Olivier Roy, *İran: Bir Devrimin Tükenişi*, çev. İsmail Yerguz, Metis Yayınları, (٥٢) İstanbul 2013, s.189; Hasan Onat, *İran İslâm Devrimi ve Şiilik*, s. 160-161

.Muharrem Akoğlu, *Irak'ta Şii Varlığı*, s. 283 (٥٣)

المذهبية، حيث قامت بتشتيت شملهم، وإسكانهم في الأماكن التي خصصتها لكل فئة بحد ذاتها. وأجبر السنة الذين كانوا يعيشون في مدينة الكاظمية في بغداد على النزوح، وتم إسكان الشيعة بدلاً منهم في المدينة. بل وبدأ الشيعة والسنة في العراق لا يتعاملون فيما بينهم بأي شكل من الأشكال، مع أن الأمر كان مختلفاً تماماً قبل التدخل الأمريكي في المنطقة، إذ كانت علاقات التزاوج والمصاهرة فيما بينهم أمراً عادياً جداً، إذ أُريد أن يري العالم أن السنة كانوا داعمين لصدام ويتعاملون معه، وأن الشيعة كانوا تحت ضغط وخطر من قبَلهم^(٥٤).

فالساسة التي استعملتها أمريكا مع حلفائها من الشيعة في المنطقة جعلهم من العناصر الأولية، وسمي ذلك من قبل المستشار الشيعي الأمريكي «ولي نصر» بـ «الصحوة الشيعية». وحسب زعم «ولي نصر» فإن العنصر الأساسي والحاسم في منطقة الشرق الأوسط ليس القومية العربية ولا الهوية الوطنية، وإنما هو الصحوة الشيعية التي تزامنت مع مقاومة سنّية كرد فعل مضاد اتجاه هذه الصحوة^(٥٥).

وأشار «ولي نصر» في حلقة البحث التي قام بتحضيرها إلى أن الصحوة الشيعية هذه كما سهاها، لم تقم بسبب الاستعمار أو الحداثة أو الانهيار الاقتصادي أو العلمانية، بل بالعكس تماماً، قامت بسبب ظهور الأسس الطائفية، وعلى سبيل المثال «الظلم الذي تعرض له السنة»، و«وصول الشيعة إلى سدة الحكم» أيضاً^(٥٦).

إن احتلال العراق وأفغانستان من قبل الولايات المتحدة وقوات التحالف، تزامن مع صحوة شيعية، إذ قدمت مجموعة من المزايا لصالح إيران. فكتب «ولي نصر» مقالاً في يناير ٢٠١٤ يقول فيه: إن استمرار العلاقات بين الولايات المتحدة الأمريكية والمملكة العربية السعودية والأردن كحلفاء تقليديين لن تصب في مصلحة أمريكا، لذلك كان من الضروري في هذه المرحلة أن تحاول استمالة إيران إلى صفها^(٥٧). سعت إيران من خلال الجيل الشيعي الصاعد إلى تحطيم الطوق المحيط بها، والمتمثل في السعودية وباكستان وأفغانستان وحركة طالبان.

ويرى «ولي نصر» أن من أحد أسباب ظهور الطائفية في المنطقة هو سقوط نظام صدام حسين الذي نتج عن صحوة شيعية^(٥٨). لذا، قد ساهم النظام الرسمي الشيعي في إيران، والذي بُني وفق منهج «ولاية الفقيه» في

(٥٤) للتوسع في هذا الموضوع انظر: Sönmez Kutlu, "Şii Uyanış Tezi ve Geleceği Tartışmaları İle İlgili Değerlendirmeler", *Ortaoğ'un Geleceği Açısından Şii-Sünnî İlişkileri*, ed. Mesut Okumuş – Cemil Hakyemez, Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, Çorum 2014, s. 315-316, 331.

Vali Nasr, *The Shia Revival: How Conflicts within Islam will Shape the Future*, New York 2006, s. (٥٥) 179.

Sönmez Kutlu, "Şii Uyanış Tezi", s. 317 (٥٦).

Vali Nasr, "On the Conflict between Shiites and Sunnis: We Need Engagement with Iran", (٥٧) <http://www.spiegel.de/international/spiegel/vali-nasr-on-the-conflict-between-shiites-and-sunnis-we-need-engagement-with-iran-a-444709.html>

.Vali Nasr, "The Shi Revival", *Military Review*, 83/3(2007), s. 9 (٥٨).

فتح باب التشيع، ولهذا فعملية إعادة الهيكلة الشيعية^(٥٩) بقيادة السيستاني - الذي اتخذ النجف مركزاً له - ستكون نموذجاً مثالياً للصحة الشيعية الجديدة.

قدم «ولي نصر» أطروحة باسم «الصحة الشيعية»، وقد لاقى الآراء التي طرحت بشأن هذه المسألة انتقادات لاذعة من قبل الخبراء في هذا المجال. ويرى «سريرام جولي» (Sreeram Chauli) في هذا الكتاب أنه بالرغم من وجود الأصولية والاستبداد لدى العالم العربي في كثير من القضايا - كحقوق المرأة وغيرها - إلا أنه يحاول أن يعطي طابعاً مبنياً على الصراع المذهبي عن الإنسان المسلم^(٦٠). وإن كل ما يجري اليوم - نظراً إلى التطورات في العراق، وبالإضافة للتوصيات التي قدمها «ولي نصر» - تدل على صحة ما قاله «سريرام جوليا». فقد قامت الولايات المتحدة الأمريكية قبل غزوها للعراق بتقديم مساعدة مالية للسيستاني وقدرها ٢٠٠ مليون دولار عام ١٩٨٧^(٦١)، وبذلك تم كشف الستار عن العلاقة الوطيدة فيما بينهما، وهذا ما يدل بشكل واضح على سعي كلا الطرفين إلى تفعيل العلاقات في هذا الاتجاه.

وإن القصد الأساسي لـ «ولي نصر» وراء اقتراحه على ما يبدو كان طرح نموذج مختلف للمقاومة ضد النموذج الإيراني الذي يشجع العنف، وضد السنة الجهادية، وضد الوهابية السلفية^(٦٢). ولكن تم تصميم هذه القضية بطريقة أوسع من ذلك، لتشمل منطقة الشرق الأوسط بأكملها، في محاولة لإعادة رسم جغرافيتها وتحديد كفاءتها. وإن أول ما يتبادر للذهن وفقاً لذلك أن الجهات الفاعلة النشطة وأتباعها كانوا جاهزين في أية لحظة لكي يذبح الشيعة والسلفية بعضهم بعضاً.

وكنتيجة لذلك، يكون احتلال العراق قد أدى إلى تعزيز نشاط الحركة السلفية، وانتشارها في العالم الإسلامي كله من جهة، وبروز الدور الشيعي كلوحة تحت عنوان «الصحة الشيعية» من جهة أخرى. وكما هو معلوم عبر التاريخ أن كلاً من الحركة السلفية والشيعة تتبعان مساراً متوازياً في الصعود والهبوط.

التقييم والنتيجة:

حسب «The World's Muslims: Unity and Diversity» الذي نشره «Pew Research

(٥٩) السيد على السيستاني - أحد أبرز مراجع التقليد، ويعيش في العراق - لا يقبل فكرة ولاية الفقيه. لقد خطا خطوة مهمة أخرى نحو الديمقراطية، إذ قال: إن النظام الذي يمنح السلطة للشعب بشكل تام أنسب لنا من فكرة ولاية الفقيه. وأعرب عن تأييده لإقامة حكومة ديمقراطية في العراق بهذه الطريقة: Ahmed el-Kâtib, "Şia ve Modernizm, Direnişten Bilinçli: Açıma", s. 157.

(٦٠) Sönmez Kutlu, "Şiî Uyanış Tezi ve Geleceği", s. 340.

(٦١) <http://www.timeturk.com/tr/2011/04/19/sistani-rumsfeld-den-rusvet-aldigini-itiraf-etti.html#.VSdqldysWVM>

(٦٢) Sönmez Kutlu, "Şiî Uyanış Tezi ve Geleceği", s. 323.

Center» في التاسع من أغسطس عام ٢٠١٢، أن ٤٢٪ من الشعب المصري، و٣٧٪ من الشعب المغربي، و٣٨٪ من الشعب الفلسطيني، يرون أن الشيعة هم من المسلمين^(٦٣). ولا أظن أنه ستنم الإجابة بشكل مختلف عندما يدور السؤال ذاته حول السنة في استطلاع يتم بين الشيعة. في حين أن كلاً من السنة والشيعة يُعرّفون أنفسهم أنهم مسلمون. فهل يوجد في الحقيقة أساس ديني لإعطاء هذه الأهمية في اختلاف المذاهب بين المسلمين في يومنا هذا، أو ما هو العنصر الأساسي الموجود في أسس هذا الصراع؟

يمكن الإجابة عن هذا السؤال من جوانب مختلفة، ولكنني أظن أن القضية الرئيسية تكمن في العقلية وتصوير التاريخ، كما أفاد «حسن أونات»: «إن كل مذهب، وكل عقلية، يُنشئان معها تاريخها ومستقبلها. ووفقاً لذلك يحسن أن لا تُنسى عملية الرجوع بالتاريخ إلى الوراء، وإعادة بناء التصور الذهني القديم من جديد»^(٦٤). فإن درء الصراع المذهبي السني - الشيعي المحتمل، والاستقطاب الشيعي - السلفي، وخلق المسلمين لثقافة الثقة العالية بتأسيسهم الصلح فيما بينهم، سيكون ممكناً بإنشاء تاريخ متزامن مع الحقائق، والتخلص من بناء تاريخ تعسفي^(٦٥).

أي إنه يجب قبل كل شيء فهم كيفية نشوء المذاهب، وفهم أن بعض المسائل الاعتقادية التي ندرکها على أنها مسألة إيمان وتشاجر عليها هي في الأصل نتيجة الصراع السياسي في الفترة المبكرة. وعليه لم تكن العوامل المثيرة للصراعات المذهبية في يومنا هذا هي في الأصل صادرة عن المنافسة السياسية المعاصرة بين الدول، أو من سياساتهم الداخلية؟

ومن المعروف أن نشر التشيع هدف مقدس، وأن الإدارة السياسية التي فقدت قيمتها في عيون الشعب الإيراني قد أعطت القوة لسلطة علماء الشيعة المؤيدين لها. ومشاحناتهم المتبادلة مع سلطة الدول العربية المعتمدة على النظام الملكي أعطت مهلة لهم وللمسؤولين العرب البعيدين عن شعوب المنطقة. ولكن المسلمين هم من تضرروا من هذا، فقد تصاعد شعور الحقد والكراهية بين كل من الشعب السني والشعب الشيعي.

إن الإدارة الإيرانية الحالية - ومهما حاولت الابتعاد عن التشدد الطائفي - فهي عملياً تكتسب مشروعيتها من التشيع ومن نشر التشيع. فأحد أسباب تمسكهم بالشيعة أو إبراز الهوية الطائفية هو تشكل سكان الدولة من عناصر عرقية مختلفة غير فارسية على الأغلب. وبالقيام بالتشدد الشيعي فقد تم دفع المطالب العرقية لهذه المجموعات بعيداً، ومن خلال الحرص دوماً على معارضة أمريكا وإسرائيل، تمت محاولة إزاحة أجندة السياسة الخارجية، وبفضل ذلك أُخفيت المشكلات الداخلية، وخاصة الاقتصادية منها والإدارية.

(٦٣) <http://www.pewforum.org/2012/08/09/the-worlds-muslims-unity-and-diversity-executive-summary/>
 Hasan Onat, "İslâm Ortak Paydasını Kaybetmiş Müslümanların Açmazı: Şi'î-Selefi Kutuplaşması", (٦٤)
Tarih ve Günümüzde Seleflilik, İSAV, İstanbul 2014, s. 532

(٦٥) Hasan Onat, "İslâm Ortak Paydasını Kaybetmiş Müslümanların Açmazı", s. 530

ويوجد هناك قلق بالغ في أمر تحمّل الاقتصاد الإيراني الحالي الذي يحتضر تحت الحظر.

إن التطورات التي حدثت في الأعوام الأخيرة والاتفاق والاختلاف الذي ظهر يُبيّن البعد السياسي للمسألة بشكل أوضح. وفي هذا الإطار يكون موقف إيران في العراق - وخاصة بعد موقفها تجاه الوضع السوري - قد بدأ في تقديم الأجوبة حول ارتباطاته وفعالياته أكثر. فمثلاً كان يُسأل بشكل واضح: هل كانت أعمال حزب الله اللبناني هناك من أجل الفلسطينيين؟ أو هل قدمت شيئاً للشعب الفلسطيني؟ وبهذا الشكل أيضاً تكون مواقف الإدارة السعودية المتناقضة في موضوع ارتباطها بالمنظمات السلفية، وعلاقتها بالمجموعات الدينية في مصر واليمن هي أمراً مهماً بدأ الاستفسار عنه من قبل المسلمين.

إن إيران والمملكة العربية السعودية قد أنتجتا إضافات رئيسية للعالم الإسلامي المنقسم إلى قطبي السنة والشيعة، وذلك الذي تُحاول الدول الغربية تأسيسه بشكل واضح جداً في مسألة اليمن. أي إن التاريخ المُشوّه لهذه اللعبة التي يمكن أن نراها كصراع نوعي شيعي - سلفي لها خلفية جاهزة، ولهذا السبب يمكن أن يتم التلاعب بسهولة أكثر في المسائل. إن كون أكثر شخص نموذجي للسلفيين من الصحابة هو نفسه الشخص الذي يكرهه الشيعة - أي سيدنا عمر بن الخطاب - ليس مصادفة، بل هو نتيجة خلفية إدراكية طائفية غامضة. وأيضاً يلفت انتباهنا في يومنا هذا استعمال الشيعة والسلفية لعقلية الصراع السائدة في فترة جمود العالم الإسلامي، أي بين القرن العاشر والسابع عشر. وعند إضافة التدخلات الخارجية في اختلافات المسلمين تصبح المسألة معقدة تماماً.

إن الظروف الاستثنائية التي يعيشها العالم الإسلامي، والغزوات الأجنبية (كغزو الغرب) قد أفسدت التوازن التقليدي بين السنة والشيعة أكثر. وفي فترة الغزو المغولي شكل بقاء علماء الشيعة مثل نصر الدين الطوسي (ت: ١٢٧٤) قريبين من الحكّام المغول مثل هولوكو في تلك الفترة إزعاجاً لعلماء السنة كثيراً مثل ابن تيمية (ت: ١٣٢٨).

إن توجه أعضاء الطائفتين - وفي مقدمتهم علماء الدين - لتاريخ جديد يحاول أن يتعرف على الأخطاء، ويؤكد على الخطاب اللاهوتي الذي يحدّ من الصراع، هو أكثر مسألة عاجلة تستدعي منا الوقوف أمامها. وكما أفاد «حميد عناية»^(١٧) إنه من الصعب انتظار سلوك مرن من الشيعة بقدر السنة. وقبل كل شيء: إن التركيب اللاهوتي الأساسي لكلا المذهبين متغاير. وعدم امتلاك الخلافة السنية لأدلة دينية مزعومة بقوة أدلة الإمامة الشيعية، قد أعطاهم المرونة في تشكيل الخلافة بالشروط الملائمة للظروف. إن طرح منظري الخلافة السنية - مثل أبي الحسن الماوردي (ت: ٤٥٠/١٠٥٨)، وأبي حامد محمد الغزالي (ت: ٥٠٥/١١١١)، وبدر الدين بن جماعة (ت: ٧٣٢/١٣٣٢) الذين شغلوا وظائف مهمة في الإدارات العباسية أو السلجوقية أو المملوكية - لبعض

الأفكار الجديدة التي تضيف الشرعية على السلطة السياسية ناتجٌ عن هذه الميزة. في حين أن مفهوم الإمامة الشيعية، والتقليد المرجعي المتعلق بذلك، وأفكار ولاية الفقيه، لا تزال مستمرة في تحديد مسار المجتمع الشيعي بشكل أكثر نشاطاً. وحتى لو كان للشيعة المعاصرة سعي للتغلب على هذه الدائرة، فإن السعي في هذا الاتجاه يُقَمَع عن طريق خلق التوتر.

ومن المعروف وجود مفكرين من الشيعة - مثل أحمد الكاتب - أرادوا نقل نظام ولاية الفقيه المستند على الإمامة الشيعية إلى العراق، ونقل ثورة مشابهة لثورة إيران عام ١٩٧٩. ولكنهم مروا بخيبة أمل بعد مشاهدتهم بأم عينهم سير الثورة في إيران، وبدؤوا يقتنعون بوجود القيام بالأعمال التي تزيد الاختلافات الشيعية - السنية بدلاً من الثورة. ومن المعروف أيضاً أن أكثرية في المرجعية الشيعية في العراق معارضون لهذا النظام؛ بسبب اعتقادهم أن فكرة ولاية الفقيه في إيران سيست المذهب الشيعي. ولكن تعميم نظام «تقليد المراجع» السائد، وجو الصراع، والتعقيد الموجود، تسبب في بقاء أقوال المصالحة خافتة أو بعيدة عن الأنظار.

أما إيران - التي تسعى لتمكين نظام ولاية الفقيه - فسيكون لها تأثير كبير على الحياة الاجتماعية، في حال تحسّن الأوضاع الاقتصادية في الدولة. ويلاحظ - مع استمرار سلسلة الأحداث تلقائياً - أن مطالب التحديث التي تلامس المشاعر في المحيط الجديد ستقلل من تأثير العلماء على الشعب بشكل كبير. ولكن الصراعات الطائفية - التي أشعلت في العراق وسوريا، والآن في اليمن - ستؤثر في السير الطبيعي للأحداث شتناً أم أينا.

وهنا أؤكد أيضاً أن التدخلات الخارجية لا تزال حاسمة. ومع أن الغرب نفسه يعيش التحديث، إلا أنه يجبر الدول الإسلامية على الاستمرار في أشكال حكم العصور الوسطى التقليدية. وفي هذا السياق؛ أظن أن إصرار الحدائين المسلمين - مثل نامق كمال وجمال الدين أفغاني (ت: ١٨٩٧) ومحمد عبده (ت: ١٩٠٥) - على دعوات الاتحاد السني - الشيعي في الماضي، والأقوال المشابهة لها في يومنا هذا، ستساهم بشكل كبير كعوامل تدرأ الصراعات الطائفية. فعصر المعتزلة - الذي كان خالياً من المشكلات في العلاقات المذهبية، وكان زاخراً بالمناقشات الكلامية الحادة - هو نفس عصر المفكرين المسلمين الحدائين الذين وضعوا بصمتهم في القرن التاسع عشر. والمسيرتان متشابهان، وهذا أمر مهم جداً. ونرى أن بعض الجماعات الشيعية، والنهج السلفي - الذي ظهر كردة فعل ضد الحدائين - قاموا بإبعاد المسائل عن البيئة الفكرية، ونقلها إلى الشارع؛ وبذلك أصبحوا مصدراً لبيئة الصراع. وكما أفدت في بحثٍ سابق: إن من بين السنة «شريحة أخذت حُججها من المعتزلة، وروحها من الحنبلية، وبقيت تحت تأثير عقلية الصراع الإيديولوجي للقرنين التاسع عشر والعشرين، ونتجت عن تحريصات الإسلاموفوبيا في القرن الحادي والعشرين، تكوّن المصدر الأساسي للصراعات المذهبية في الشرق الأوسط»^(٦٧). والمجموعات المضادة - التي تبرر التعصب الشيعي وتتذرع

Cemil Hakyemez, "Ehl-i Sünnet'in Şiilik Algısı ve Temel Etmenler", *Ortadoğu'nun Geleceği Açısından* (٦٧)

بالأقوال الاستفزازية للجماعات المذكورة سابقاً – تصب في صالحهم. أي: إنه كلما ارتفعت السلفية ارتفعت الشيعة أيضاً. وعند النظر إلى هدفهم الأساس في مضمونه نفهم أنها عنصران يُعدّيان المبالغة والإفراط (التطرف).

المراجع العربية:

- تاريخ الحركة الإسلامية في العراق ١٩٠٠-١٩٢٤، عبد الحليم الرحيمي، دار العالمية للطباعة والنشر، بيروت، ١٩٨٥.
- رسائل جهيمان العتيبي، جهيمان بن محمد بن سيف العتيبي، تحقيق: رفعة سيد أحمد، القاهرة، ١٩٨٨.
- الطائفية في العراق؛ الواقع والحال، سعيد السامرائي، مؤسسة الفجر، لندن، ١٩٩٣.
- لمحات اجتماعية من تاريخ العراق الحديث، علي الورد، الكوفة، ١٩٩١.
- المثل العليا في الإسلام؛ لافي بحدون، محمد حسين كاشف الغطاء، بيروت، ١٩٨٠.

المراجع الأجنبية:

- (*İngiliz Gizli Belgelerine Göre Milli Mücadelede İslâmcılık ve Turancılık*) *İslâm Birliği ve Mustafa Kemal*, Hülâgü, Metin, Timaş Yayınları, İstanbul 2008.
- “Ehl-i Sünnet’in Şiilik Algısı ve Temel Etmenler”, *Ortadoğu’nun Geleceği Açısından Şii-Sünnî İlişkileri*, Hakyemez, Cemil, ed. Mesut Okumuş – Cemil Hakyemez, Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, Çorum 2014.
- “Günümüzde Selefilik ve İslâmî İlimlere Olan Etkisi”, *Tarihte ve Günümüzde Selefilik*, Büyükkara, Mehmet Ali, İSAV, İstanbul 2014.
- “Hizbullah al-Hijaz: A History of The Most Radical Saudi Shi’a Opposition Group”, Matthiesen, Toby, *The Middle East Journal*, vol: 64, no: 2, Spring 2010.
- “İrak’ta Şiî Varlığı”, *Ortadoğu’nun Geleceği Açısından Şii-Sünnî İlişkileri*, Akoğlu, Muharrem, ed. Okumuş, Mesut – Hakyemez, Cemil, Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, Çorum 2014.
- “Iraq’s Shi’a: Their Political Role and the Process of Their Integration into Society”, *Islamic Impulse*, Batatu, Hana, ed. B.F. Stowasser, Washington 1986.
- “İran İslâm Devrimi ve Şiilik”, Onat, Hasan, *Ortadoğu’nun Geleceği Açısından Şii-Sünnî İlişkileri*, ed. Mesut Okumuş – Cemil Hakyemez, Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, Çorum 2014.
- “İslâm Ortak Paydasını Kaybetmiş Müslümanların Açmazı: Şiî-Selefi Kutuplaşması”, Onat, Hasan, *Tarihte ve Günümüzde Selefilik*, İSAV, İstanbul 2014.
- “İslâmizm, İslâmlaşma ve İttihâd-ı İslâm”, Yıldırım, Ergün, *Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi ve Hareketi*, ed. İsmail Kara, Asım Öz, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2013.
- “On the Conflict between Shiites and Sunnis: We Need Engagement with Iran”, Nasr, Vali, <http://www.spiegel.de/international/spiegel/vali-nasr-on-the-conflict-between-shiites-and-sunnis-we-need-engagement-with-iran-a-444709.html>.
- “Osmanlı İrakı’nda Şii-Sünnî İlişkileri: II. Abdülhamid Dönemi (1890-1908)”, *Osmanlı Devleti’nde Din ve Vicdan Hürriyeti*, Çetinsaya, Gökhan, ed. Azmi Özcan, İstanbul 2000.
- “Sünnî-Şiî Yakınlaşması: Dârü’t-Takrîb Tecrübesi”, Üzüm, İlyas, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sayı. 2, 1998.
- “Şîa ve Modernizm, Direnişten Bilinçli Açılıma”, el-Kâtib, Ahmed, çev. Yaşar Daşkıran, *İslâmîyât*, 7/4.

- “Şîî Uyanış Tezi ve Geleceği Tartışmaları İle İlgili Değerlendirmeler”, *Ortadoğu'nun Geleceği Açısından Şîî-Sünnî İlişkileri*, Kutlu, Sönmez, ed. Mesut Okumuş – Cemil Hakyemez, Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, Çorum 2014.
- “Şîîlerin Takrîbi ve Süûdîlerin Teklifi”, *Ortadoğu'nun Geleceği Açısından Şîî-Sünnî İlişkileri*, Arıkan, Adem, ed. Mesut Okumuş – Cemil Hakyemez, Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, Çorum 2014.
- “The Impact of American Policies on Iranian-Arab relations”, Kechichian, Joseph A., *Iran and the Arab World*, ed. H. Amirahmadi, N. Entessar, London 1993.
- “The Shi Revival”, Nasr, Vali, *Military Review*, 83/3(2007).
- “Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi ve Hareketi Üzerine Birkaç Not”, *Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi ve Hareketi*, Kara, İsmail, , ed. İsmail Kara, Asım Öz, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2013.
- *Çağdaş İslâmî Siyâsî Düşünce*, İnâyet, Hamid, çev. Yusuf Ziya, Yöneliş Yayınları, İstanbul 1995.
- *Ehl-i Sünnet ve Şîa*, Atay, Hüseyin, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi yayınları, Ankara 1983.
- *Gelenekten Geleceğe*, Ortaylı, İlber, Alkım Yayınevi, İstanbul 2007.
- *Humeynî (İran İslâm Devrimi)*, Taflıoğlu, M. Serkan, Ankara 2010.
- *Irak Şîîleri*, Wiley, Joyce N., , çev. Ekin Yayınları, İstanbul, ts.
- *Irak’ta Şîî Hareketi ve Direniş*, Cabbar, Faleh, çev. Hikmet Halis, İstanbul 2004.
- *Irak’ta Şîî Merciliği’nin Siyasî Rolü*, Abbas, Ziya, Önsöz Yayıncılık, İstanbul 2013.
- *İran: Bir Devrimin Tükenişi*, Khosrokhavar, Farhad – Roy, Olivier, çev. İsmail Yerguz, Metis Yayınları, İstanbul 2013.
- *İran: Ketlenmiş Halk*, Dabaşı, Hamid, Çeviren: Emine Ayhan, Metis Yayınları, İstanbul 2008.
- *İran’da Sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanı (1795–1925)*, Karadeniz, Yılmaz, İstanbul 2006.
- *İslâm Tarihi*, (I-II), Ahmed Hilmi, Şehbenderzâde, nşr. Mümin Çelik, Doğan Güneş Yayınları, İstanbul 1971.
- *İslâm Tehdidi Efsanesi*, Esposito, John L., Ufuk Kitapları, İstanbul 2002.
- *İslâm-i Siyâsî Der İran*, Hüseyinzade, Seyyid Muhammed Ali, İntişârât-ı Dânişgâh-ı Müfid, Kum 1386.
- *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şîîlik Sempozyumu*, Ensar Neşriyat, İstanbul 1994.
- *Nedenleri Tarihte Kalmış Siyâsî Ayrılık, Sünnîlik-Şîîlik, İslâm Birliği*, el-Kâtib, Ahmed Türkçesi. Muharrem Tan, İstanbul 2009.
- *Osmanlı İran İlişkileri ve Sünnî-Şîî İttifakı*, Hakyemez, Cemil, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014.
- *Suûdi Arabistan ve Vehhabilik*, Büyükkara, Mehmet Ali, Rağbet, İstanbul 2013.
- *Tahkik ve Tefvik*, Koca Râgib Mehmed Paşa, haz. Ahmet Zeki İzgöer, Kitabevi, İstanbul 2003.
- *The Shia Revival: How Conflicts within Islam will Shape the Future*, Nasr, Vali, New York 2006.
- *The Vanished İmâm*, Ajami, Fouad, Cornell University Pres, 1986.